

S Z L A K
KOPERNIKOWSKI
gwiazdozbiór miejsc

Szlak Kopernikowski w województwie warmińsko-mazurskim

S Z L A K
KOPERNIKOWSKI
gwiazdozbiór miejsc

URZĄD MARSZAŁKOWSKI
WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
DEPARTAMENT TURYSTYKI I SPORTU

10-052 Olsztyn, ul. Mariańska 3
T: +48 89 521 69 00
E: dt@warmia.mazury.pl
W: www.warmia.mazury.pl

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Szlak Kopernikowski w województwie warmińsko-mazurskim

Miejscowości na Szlaku Kopernikowskim

Zaproszenie do podróży szlakiem Mikołaja Kopernika.....	1
Wskazówki praktyczne.....	2
Granica województwa	
– Nowe Miasto Lubawskie.....	3
Nowe Miasto Lubawskie.....	4
Nowe Miasto Lubawskie – Lubawa.....	6
Lubawa.....	7
Lubawa – Olsztynek.....	10
Olsztynek.....	11
Olsztynek – Olsztyn.....	14
Olsztyn.....	15
Olsztyn – Dobrze Miasto.....	19
Dobrze Miasto.....	23
Dobrze Miasto – Lidzbark Warmiński.....	24
Lidzbark Warmiński.....	25
Lidzbark Warmiński – Pieniężno.....	28
Orneta.....	29
Pieniężno.....	31
Pieniężno – Braniewo.....	34
Braniewo.....	35
Braniewo – Frombork.....	37
Frombork.....	38
Frombork – Tolkmicko.....	43
Tolkmicko.....	44
Tolkmicko – Elbląg.....	45
Elbląg.....	48
Elbląg – granica województwa.....	52

S Z L A K
KOPERNIKOWSKI
gwiazdozbiór miejsc

Szlak Kopernikowski w województwie warmińsko-mazurskim

S Z L A K
KOPERNIKOWSKI
gwiazdozbiór miejsc

ZAPROSZENIE DO PODRÓŻY SZLAKIEM MIKOŁAJA KOPERNIKA

Zaprezentowany w przewodniku Szlak Kopernikowski w województwie warmińsko-mazurskim nie jest tworem sztucznym. Biegnie śladami podróży Mikołaja Kopernika po terenach obecnego województwa warmińsko-mazurskiego, głównie w granicach historycznej Warmii. Była ona wówczas we władaniu biskupów warmińskich i kapituły katedralnej. Do kapituły należały trzy komornictwa (Frombork, Pieniężno i Olsztyn), toteż przynależność do niej wiązała się z rozlicznymi obowiązkami administracyjnymi, od których nie był też wolny Mikołaj Kopernik, jako jej kanonik w latach 1510-1543. Głównie więc z tych powodów wiódł on życie niezwykle ruchliwe.

Zanim jednak osiadł w siedzibie kapituły, pierwsze lata po studiach (1503-1510) spędził u boku wuja Łukasza Watzenrodego, biskupa warmińskiego, w Lidzbarku Warmińskim. Wuj był najważniejszą osobą nie tylko na Warmii, lecz w całych Prusach Królewskich, których Warmia była częścią. Do czasu sekularyzacji zakonu krzyżackiego w 1525 r. Warmia była otoczona ziemiami krzyżackimi, co rodziło poczucie stałego zagrożenia. Zakon bowiem nie rezygnował z ambicji odwetowych, odkąd w wyniku wojny trzynastoletniej (1454-1466) do Polski wróciło zagarnięte niegdyś Pomorze, a wraz z nim została przyłączona Warmia. Dlatego też biskup warmiński czujnie przyglądał się poczynaniom władz krzyżackich i w tych właśnie sprawach stał się najbliższym doradcą trzech kolejnych królów polskich. Zabierał ze sobą Mikołaja Kopernika nie tylko na sejmiki regionalne, którym przewodniczył, lecz w ogóle wszędzie tam, gdzie wypadało mu pojechać – czy to do króla Aleksandra w Wilnie, czy przy tej okazji również do wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego w Królewcu (1506 r.).

Podążając Szlakiem Kopernikowskim, docieramy do miejsc, w których wielki uczony przebywał w różnych momentach swojego życia. Najpierw był to – jak już wspomniano – Lidzbark Warmiński (1503-1510), a czasami Elbląg, ostatecznie zaś Frombork (1510-1543), gdzie miała siedzibę kapituła warmińska. Ale Kopernik odwiedzał też Olsztyn (1516-1521) i Pieniężno (1517-1519) oraz Braniewo (1520) i Tolkmicko (1519). Pod koniec życia składał ważne wizyty w Lubawie (1539) i przy okazji w Orniecie (1538-1539). W Dobrym Mieście, Olsztynku czy Nowym Mieście Lubawskim bywał wielokrotnie, gdy np. jechał do Lubawy lub dalej – do Torunia i Krakowa, i zapewne zatrzymywał się tam, aby zjeść posiłek czy odpocząć.

Przy omawianiu tego, co wiąże się z Kopernikiem bezpośrednio, zwracamy uwagę także na zabytki związane z jego osobą lub z jego epoką. Przy okazji opowiadamy też krótko o historii tych miejsc, nie pomijając wydarzeń i ciekawostek z czasów późniejszych. Kolejność zwiedzania poszczególnych miejscowości jest zupełnie dowolna.

Zapraszamy!

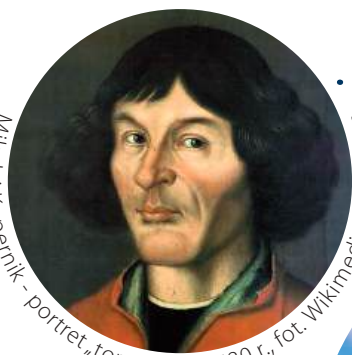
WSKAZÓWKI PRAKTYCZNE

W przewodniku zostały przedstawione dwa istniejące Szlaki Kopernikowskie: pieszy i drogowy. Szlak pieszy w terenie jest oznakowany standardowymi znakami szlaków pieszych o wymiarach 9 cm x 15 cm w kolorze czerwonym. Nadaje się również do przejechania rowerem, niemniej pokonanie niektórych jego odcinków może wymagać zejścia z siodła. Szlak drogowy (samochodowy) prowadzi szosami województwa warmińsko-mazurskiego i jest oznakowany białobłękitnymi tablicami z symbolem astrolabium. Szlak ten również jest dostępny dla rowerzystów, jednak przemierzając go, należy się liczyć z dużym natężeniem ruchu samochodowego, szczególnie na drogach o statusie krajowym i wojewódzkim. Obydwa szlaki są oznakowane dwustronnie, co umożliwi dowolne pokonywanie każdego etapu według własnych planów czy upodobań. Załączony kilometraż obu szlaków pomaga w zaplanowaniu wędrowki Szlakiem Kopernikowskim zgodnie z własnymi możliwościami i preferencjami.

Przyjęty w przewodniku podział szlaku na mniejsze odcinki służy lepszej orientacji przy zgłębianiu wiedzy o trasie. Punkty początkowe i końcowe odcinków to miejsca spotkania się obu Szlaków Kopernikowskich, których przebieg bardzo często nie pokrywa się ze sobą. Nazwy obiektów związanych z życiem patrona szlaku, podobnie jak i pozostałych atrakcji turystycznych na szlaku, zostały w tekście wytłuszczone. Szlak Kopernikowski stanowi zachętę do odkrywania województwa warmińsko-mazurskiego, nie tylko przez pryzmat postaci Mikołaja Kopernika, ale również różnorodnych atrakcji, które można poznawać, odwiedzając region.

Mikołaj Kopernik - portret „toruński” z 1580 r., fot. Wikimedia Commons

szlak drogowy (271 km)

szlak pieszy (236 km)

Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie, fot. arch. UMWM

Granica województwa

GRANICA WOJEWÓDZTWA – NOWE MIASTO LUBAWSKIE

11 km

Wkraczając na teren województwa warmińsko-mazurskiego, drogowy Szlak Kopernikowski biegnie DK15. Po minięciu Brzozia Lubawskiego szlak stopniowo zbliża

się do Doliny Drwęcy, wkraczając do tej krainy geograficznej w **Kurzężniku** (3 tys. mieszkańców).

Nad tą miejscowością, która do 1905 r. posiadała prawa miejskie, góruje potężna Góra Zamkowa z **ruinami zamku kapituły chełmińskiej**. Na

wysokości 63 m ponad lustrem Drwęcy w XIV w. powstał warowny zamek strzegący przeprawy

na rzece. W 1410 r. to właśnie w Kurzężniku po raz pierwszy spotkały się armie polsko-litewska z krzyżacką.

Król Władysław Jagiełło, świadom niebezpieczeństwa, które groziło licznej armii w przypadku przeprawy przez wąski bród,

zrezygnował z forsowania Drwęcy i podążył okólną drogą na Malbork.

Kolejne wojny polsko-krzyżackie spowodowały zniszczenia budowli na wzgórzu zamkowym. Ostatecznie wojska szwedzkie, podczas wojny zwanej potopem szwedzkim (1655-1660),

Nowe Miasto Lubawskie

doprowadziły kurzężnicki zamek do ruiny. Do dziś zachowały się dolne partie murów zamkowych, zbudowane z kamienia polnego. Ze wzgórza rozpościera się

przepiękny widok na Kurzężnik, meandrującą Drwęcę oraz nieco oddalone Nowe Miasto Lubawskie. W 2010 r. zaaranżowano tutaj punkt widokowy i amfiteatr. Dodatkową atrakcją tego miejsca jest **obserwatorium astronomiczne**.

Podobne obserwatorium działa we wsi **Truszczyny** (26 km od Nowego Miasta Lubawskiego). Placówka w Truszczynach prowadzi badania obiektów i zjawisk w przestrzeni kosmicznej

oraz działalność edukacyjną i popularyzatorską. W osobnym budynku

można obejrzeć wystawę na temat Mikołaja Kopernika,

kolekcję meteorytów oraz przenośną miniaturę Układu

Słonecznego.

Na wschodnim skraju Góry Zamkowej znajduje się nietypowy pomnik Mikołaja Kopernika.

Tworzy go przedstawienie planety Ziemi wraz

z fragmentem jej orbity wokół Słońca. Pędząca

po orbicie kula ziemska symbolicznie zaprasza do

przemierzania Szlaku Kopernikowskiego. Daty 1473-

1973 odnoszą się do jubileuszu 500-lecia urodzin

Kopernika, jednocześnie wskazując czas powstania

tego ciekawego architektonicznie pomnika.

Obserwatorium astronomiczne w Truszczynach, fot. Robert Szaj

Ośrodek narciarski Kurza Góra w Kurzężniku, fot. arch. UMWM

Z Góry Zamkowej doskonale widać, położoną po drugiej stronie

szosy, **Kurzą Górę** (162 m. n.p.m.). Funkcjonujący na niej **ośrodek narciarski** dysponuje

siedmioma trasami zjazdowymi o łącznej długości 2,5 km. Dodatkowo powstała tam

drewniana wieża widokowa o wysokości ponad 35 m. Dostać się na nią można kolejką krzesełkową lub wyniesioną ponad korony drzew kładką o długości 2 km.

Z centrum Kurzętnika na Górę Zamkową prowadzi Droga Krzyżowa, wspinająca się aż pod mury zamkowe, która powstała w 2010 r. przy okazji 600-lecia zwycięstwa pod Grunwaldem. Centralnym placem miejscowości pozostaje prostokątny rynek, co przypomina o dawnych tradycjach miejskich Kurzętnika. Obszar gminy Kurzętnik graniczy bezpośrednio z Nowym Miastem Lubawskim.

NOWE MIASTO LUBAWSKIE

Miasto nad Drwęcą (11 tys.) zlokalizowane w historycznej ziemi chełmińskiej. Założone w 1325 r. przez Ottona von Lauterberga, komtura ziemi chełmińskiej. Leży na Szlaku Świętego Jakuba – Camino Polaco, jest członkiem sieci Cittaslow. Na terenie miasta szlak przebiega ulicami: Jagiellońską, Mickiewicza i Grunwaldzką.

Historia Nowego Miasta Lubawskiego, jak i całej ziemi chełmińskiej, jest odmienna niż sąsiednich Mazur czy Warmii. Po okresie rządów krzyżackich, podobnie jak Warmia, w latach 1466-1772 ziemia chełmińska należała do Polski. Kolejne okresy „polskości” miasta to przynależność do Księstwa Warszawskiego (1807-1815) i II Rzeczypospolitej (1919-1939). Spuściznę dziejową widać w zabudowie, której bliżej jest do miast

polskich niż do wzorców architektonicznych państwa pruskiego.

Wjeżdżając do miasta od strony Kurzętnika, mijamy stadion miejski, na którym rozgrywa swoje mecze „Drwęca” – najstarszy klub sportowy na terenie województwa, założony w 1919 r. Stare miasto posiada dwie XIV-wieczne gotyckie bramy wjazdowe: Brodnicką i Lubawską. Wchodząc na nowomiejski rynek, nie sposób nie zauważyć stojącego na jego środku **kościół ewangelicki**. Wybudowany w latach 1908-1912, po II wojnie światowej przestał być użytkowany przez wiernych. Przebudowano go na kino Harmonia, które przez wiele lat służyło nowomieszczanom. Po zakończeniu rewitalizacji budowli działa w niej Centrum Informacji Turystycznej i Promocji Kultury, gdzie znajdują się m.in.: ekspozycja muzealna, sala kinowa i sala widowiskowa.

Reprezentacyjną pierzeją nowomiejskiego rynku jest pierzeja południowa, którą otwiera pod numerem 1 okazały gmach **ratusza**, wzniesiony w latach 1776-1777. Przez wiele lat był on siedzibą władz powiatowych, które obecnie urzędują w sąsiadujących z nim budynkach. Pierzeję zamyka kamienica wzniesiona w latach 1816-1819 przez Gottlieba Kellera, uchodząca za najpiękniejszą na całym rynku. Z tym budynkiem wiąże się historia nowomiejskiej prasy – drukowano w niej „Neumarker Zeitung”, a w okresie międzywojennym gazetę „Drwęca”.

Dawny kościół ewangelicki, obecnie centrum kultury, w Nowym Mieście Lubawskim, fot. arch. UMWM

Brama Brodnicka w Nowym Mieście Lubawskim, fot. arch. UMWM

Najwspanialszy zabytek miasta wznosi się przy jednej z bocznych uliczek. Gotycka **bazylika kolegiacka św. Tomasza Apostoła** pięknem i bogactwem dorównuje największym świątyniom warmińskim. Podstawową bryłę kościoła ukończono z początkiem XV w. Wymiary kościoła to 54 m na 19 m, kościelna wieża wznosi się na wysokość 40 m. Wnętrze bazyliki charakteryzuje się wyniosłą nawą główną, ponad dwukrotnie wyższą od naw bocznych. Na jej ścianach zachowały się malowidła pochodzące zarówno ze średniowiecza, jak i z XVII w. Wymalowane są tam postacie Chrystusa, Apostołów, św. Jana Chrzyciela, a także przedstawienie „Dobrej i Złej Modlitwy”. Bezpośrednio do historii Nowego Miasta nawiązuje scena oblężenia jego murów przez Szwedów w 1628 r. Wymowne przesłanie ma przedstawienie Matki Bożej rozpościerającej swój płaszcz nad zagrożonym przez nieprzyjaciela miastem.

Kościelne organy ozdabia prospekt z 1610 r., a po przebudowach nadal posiadają one strukturę pneumatyczną. Wyposażenie kościoła pochodzi głównie z czasów urzędowania proboszcza Jana Ewertowskiego (1689-1740), który sam ufundował wiele ołtarzy. Najefektowniej prezentuje się brama triumfalna otwierająca prezbiterium. Dzięki możnemu rodowi Działyńskich, dzierżących w swoich rękach starostwo bratiańskie, świątynia otrzymała wspaniałe barokowe ołtarze, dobudowano do niej także Kaplicę Działyńskich. Największym mecenasem nowomiejskiego kościoła był starosta Paweł Jan Działyński. Jego chorągiew pogrzebowa, wykonana z czerwonego jedwabiu, przez wiele lat ozdabiała nawę główną kościoła. Siedmiometrowa chorągiew po konserwacji znalazła się w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Toruniu.

Cenny zabytek z epoki średniowiecza znajduje się w kaplicy przywieżowej. Mosiężna płyta nagrobna o wymiarach 2,5 m na 1,4 m wmurowana jest w jedną ze ścian kaplicy. Poświęcona jest Kunonowi von Liebensteinowi, krzyżackiemu wójtowi Bratiana, który zmarł w 1392 r. Postać zmarłego, który depta lwa i któremu asystują psy, otaczają unoszące się anioły z herbami w rękach. Płytę obiega gotycki, minuskułowy napis, przedzielony w narożnikach medalionami z symbolami czterech ewangelistów. Płyta Kunona von Liebensteina należy do unikatów, do dziś zachowały się zaledwie trzy metalowe płyty nagrobne z tamtego okresu. Kościół pełni też rolę Sanktuarium Matki Boskiej Łąkowskiej.

W ołtarzu głównym czczona jest figurka Maryi, przeniesiona ze spalonego w XIX w. klasztoru w Łąkach Bratiańskich. Kościół św. Tomasza w 1971 r. został podniesiony przez papieża Pawła VI do godności bazyliki mniejszej.

Mieszkańcy miasta i turyści mogą korzystać ze zrewitalizowanego Ogrodu Róż – atrakcyjnego terenu do rekreacji i wypoczynku w dawnej fosie okalającej średniowieczne mury obronne. W ramach rewitalizacji powstały tam m.in.: alejki spacerowe, fontanna, scena i widownia na 200 miejsc.

Kościół św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim, fot. arch. UMWMM

Wnętrze Kościoła św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim, fot. arch. UMWMM

NOWE MIASTO LUBAWSKIE – LUBAWA

Nowe Miasto
Lubawskie

17 km

Lubawa

Szlak kajakowy rzeki Drwęcy, fot. arch. UMWWMM

Przebieg szlaku pokrywa się z DK15. Wyjeżdżając z Nowego Miasta Lubawskiego, po prawej stronie mijamy ruiny klasztoru w Łąkach Bratiańskich.

Franciszkanów do Łąk Bratiańskich sprowadził w 1624 r. Paweł Działyński. Zbudowali tam klasztor, a w tutejszym kościele otaczali kultem figurkę Matki Boskiej Łąkowskiej. Po koronacji figurki w 1752 r. ruch pielgrzymkowy do Łąk nasilił się. Klasztor łąkowski – patetycznie i przesadnie – nazywano Pruską Częstochową. Mimo dużego znaczenia religijnego, w 1875 r. władze niemieckie skasowały to zgromadzenie. W nocy z 5 na 6 maja 1882 r. zabudowania klasztorne spłonęły od uderzenia pioruna. Mimo podejmowanych w okresie międzywojennym prób, kościoła i klasztoru nie udało się już odbudować. Figurka Matki Boskiej Łąkowskiej obecnie jest przechowywana w nowomiejskiej bazylice. Raz do roku, podczas odpustu 8 września, figurka powraca na specjalne nabożeństwo odprawiane w ruinach klasztoru. Niecodzienna, uroczysta procesja odbywa się na łodziach, figurka płynie do Łąk Bratiańskich na falach Drwęcy.

Następną miejscowością na szlaku jest Bratian (1,6 tys.). Przy drodze stoi dawny dworzec kolejowy linii z Iławy do Brodnicy, zlikwidowanej w 2000 r. Zbudowany z czerwonej cegły dworzec jest przykładem charakterystycznej budowli kolejowej z przełomu XIX i XX w. Z bratiańskiego zamku krzyżackiego, wzniesionego u ujścia rzeki Wel do Drwęcy, pozostały jedynie fragmenty murów zewnętrznych. Zamek odegrał kluczową rolę przed bitwą pod Grunwaldem – w jego murach odbyła się ostatnia krzyżacka narada wojenna. Pamiątką tego wydarzenia jest coroczna mobilizacja rekonstruktorów wojsk krzyżackich udających się na coroczną inscenizację bitwy na Polu Grunwaldu. Po rozwiązaniu zakonu krzyżackiego w Prusach zamek utracił znaczenie. Rozebrano go w XIX w.

Jadąc dalej w kierunku Lubawy, po prawej stronie drogi mijamy niewielki pomnik mordu w lesie bratiańskim. 15 października 1939 r. Selbstschutz, niemiecka organizacja paramilitarna formowana z przedstawicieli niemieckiej mniejszości narodowej w II Rzeczypospolitej, rozstrzelała w lesie bratiańskim 150 osób. Była to największa egzekucja więźniów dokonana na tym terenie. Pomnik jest też świadectwem, że nie wszystkie ziemie, wchodzące obecnie w skład województwa warmińsko-mazurskiego, przed II wojną światową należały do Niemiec.

Rekonstruktorzy wojsk krzyżackich, fot. arch. UMWWMM

Miłośnicy najdawniejszych dziejów tych ziem obowiązkowo zatrzymują się w Samplawie. We wsi znajduje się jedno z zachowanych grodzisk, należących do typu grodzisk stożkowatych. Identyfikowane bywa ono z siedzibą Szymona z Samplawy, jednego z przywódców powstania Związku Pruskiego przeciwko Zakonowi Krzyżackiemu w 1454 r., ale brak jednoznacznych dowodów historycznych na potwierdzenie tej teorii. Przez mieszkańców okolicy grodzisko jest nazywane Górą Świętego Jana.

LUBAWA

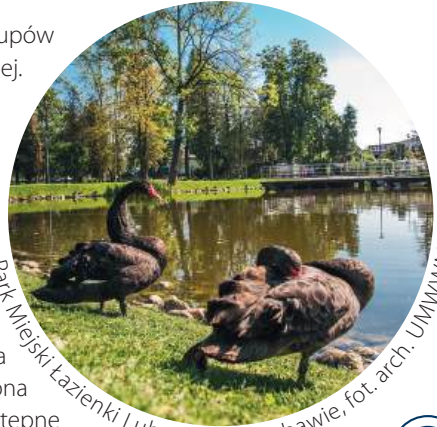
Miasto (10 tys.), należące niegdyś do biskupów chełmińskich, usytuowane na skraju ziemi chełmińskiej. Położone jest na Garbie Lubawskim w dolinie rzeki Sandeli. Członek sieci Cittaslow. Na terenie miasta szlak przebiega ulicami: Wyzwolenia, Gdańską i Kupnera.

Po wjeździe do miasta, skręcając na rondzie w ulicę Gdańską, warto zwrócić uwagę na kamień pamiątkowy, poświęcony internowanemu powstańcom listopadowym, podwładnym generała Macieja Rybińskiego, którzy zmarli w Lubawie na cholera w 1831 r. Epidemia tej choroby, przywleczona do Prus Zachodnich i Wschodnich, szalała przez następne 35 lat, dziesiątkując mieszkańców tych terenów.

Nieopodal wjeżdżających wita herb Lubawy, przedstawiający biskupa misyjnego Prus Chrystiana, który od 1215 r. prowadził akcję chrystianizacyjną wśród Prusów. Umieszczona obok herbu data (1216) odnosi się do pierwszego historycznego zapisu określenia „ziemia lubawska”. Sama Lubawa należała do biskupów chełmińskich od 1257 r. Poświadczono prawa miejskie posiada od czasów biskupa Hermana, urzędującego w latach 1303-1311.

Z **zamku biskupów chełmińskich** pozostały jedynie fragmenty murów obwodowych i okrągła baszta narożna. Wzniesiony w I połowie XIV w., miał burzliwe dzieje. W swojej historii był wielokrotnie niszczone. W 1330 r. musiał stawić czoło najazdowi litewskiemu, następnie był trawiony pożarem w 1545 r. W XVII w. zamek został wspaniale odbudowany dzięki staraniom biskupów Jana Zadzika i Jana Lipskiego. Przebudowa nadała warowni cechy barokowej rezydencji. Po I rozbiórze Polski i przejściu ziemi chełmińskiej pod panowanie pruskie biskupi utracili znaczną część dochodów. Po śmierci biskupa Andrzeja Ignacego Baiera w 1785 r. zakończyły się dobre czasy lubawskiego zamku. Jego następca Karol von Hohenzollern rozpoczął częściową rozbiórkę zamku. Reszty dzieła zniszczenia dokonały: uderzenie pioruna w 1811 r., pożar w 1815 r. i rozporządzenie dotyczące rozbiórki zamku z 1826 r.

W XXI w. rozpoczęto prace zabezpieczające ocalałe fragmenty murów zamkowych. Wokół nich powstała **ścieżka edukacyjna**, prezentująca dzieje zamku na tle historii miasta i ziemi lubawskiej. Fundamenty i dziedziniec zamku przez wiele lat były przedmiotem eksploracji archeologów. Zakończona w 2020 r. rewitalizacja zaowocowała

Park Miejski Łazienki Lubawskie w Lubawie, fot. arch. UMN WWM

Wjeżdżając na dziedziniec dawnego zamku biskupów chełmińskich w Lubawie, fot. arch. UMN WWM

Kościół św. Anny w Lubawie, fot. arch. UMWWMM

odtworzeniem **dwóch skrzydeł zamku** w nowoczesnej odsłonie. W ich pomieszczeniach powstało Centrum Aktywności Społecznej, znalazły swoje siedziby organizacje pozarządowe, bractwo rycerskie, punkt informacji turystycznej, multimedialne muzeum.

W czasach świetności lubawski zamek gościł Mikołaja Kopernika, odwiedzającego swojego przyjaciela, ówczesnego biskupa chełmińskiego Tiedemanna Giesego. Latem 1539 r., kiedy Kopernik przybył tutaj wraz ze swoim gościem, profesorem matematyki Jerzym Joachimem Retykiem, Lubawa na zawsze zapisała się na kartach historii astronomii. Podczas tego pobytu Giese i Retyk namówili Kopernika do wydania drukiem jego dzieła „O obrotach”. Na skwerku pod zamkiem można odnaleźć tablicę informacyjną z podobizną Mikołaja Kopernika i opisem tych wydarzeń.

Lubawski rynek po ostatniej rewaloryzacji stanowi prawdziwe historyczne centrum miasta, lecz najciekawszymi zabytkami są lubawskie kościoły. **Gotycki św. Anny**, zbudowany w XIV w., pozostaje najważniejszą świątynią miasta. Znajdujące się w wieży wejście zostało ciekawie zakomponowane – do kościoła wchodzi się z przejazdu bramnego. Salowe wnętrza, nakryte sklepieniem kolebkowym, zdobią ołtarze pochodzące z okresu baroku. Od południowej strony do kościoła przylega Kaplica Mortęskich, zbudowana w 1581 r. Mortęscy należeli do najpotężniejszych rodów ziemi chełmińskiej, podobnie jak Działyńscy. Z tego rodu pochodzili wojewodowie chełmińscy i pomorscy, posłowie na Sejm, a nawet kandydaci do wyniesienia na ołtarze. Służebnica Boża Magdalena Mortęska (1554-1631) w dzieciństwie utraciła prawe oko. Jako ksieni klasztoru benedyktynek w Chełmnie zreformowała zakonną regułę, włączając do zadań zakonu kształcenie dziewcząt. Od 2016 r. trwa proces beatyfikacyjny ksieni. Obok kościoła, w dawnej baszcie miejskich murów obronnych, działa **Muzeum Ziemi Lubawskiej**, które prezentuje eksponaty sakralne i dzieła sztuki świeckiej.

Filią lubawskiej fary jest **drewniany kościół św. Barbary**. Zbudowany na przedmieściach w latach 1770-1779, stoi na terenach dawnego szpitala św. Jerzego. Należy do grupy zabytkowych drewnianych kościołów ziemi lubawskiej, wznoszonych pomiędzy XVI a XVIII w.

Warto udać się jeszcze kilkaset metrów dalej w kierunku północnym, aby dotrzeć do kamienia pamiątkowego **Tajnego Obozu Karnego dla Młodocianych**. Oficjalnie otwarty w 1941 r., w okresie swojego istnienia przyjął ok. 1000 dzieci, zarówno chłopców, jak i dziewcząt. Dzieci były wykorzystywane do pracy w zakładach przemysłowych oraz w majątkach rolnych. Ich dziennym wyżywieniem było 200 gramów czarnego chleba, porcja wodnistej zupy i kubek kawy parzonej z żółędzi. Kamień znajduje się obok budynku sądu, który skazywał młodocianych na karę obozu.

Kościół św. Barbary w Lubawie, fot. arch. UMWWMM

Trzeci i chyba najciekawszy kościół znajduje się po drugiej stronie starego miasta, nieopodal ruin zamku. **Kościół św.**

Jana Chrzciciela należy do świątyń renesansowych, rzadkich na terenach województwa warmińsko-mazurskiego. Został zbudowany w pierwszych latach XVII w. przez polskich franciszkanów, zwanych też niekiedy bernardynami. Poza cennym wyposażeniem liturgicznym kościół zachwyca wspaniałym stropem kasetonowym. Nad prezbiterium strop wykonał Seweryn Ditlof z Lubawy w 1611 r. Na tle rozgwieżdżonego nieba w owalnych polach zostały przedstawione sceny religijne z udziałem franciszkanów. Cały drewniany strop nad nawą o wymiarach 22,2 m na 11,8 m jest pokryty 196 kasetonami.

Wśród malowideł wypełniających kasetony odnajdujemy sceny z życia Jezusa Chrystusa i Matki Bożej, ze Starego i Nowego Testamentu oraz przedstawienia apostołów i ewangelistów. Wolno stojące słupy są pamiątką po ewangelickich czasach świątyni, bowiem w 1821 r. kościół przekazano wiernym tego obrządku.

Na pierwszy rzut oka niepozorny ołtarz posoborowy, ozdobiony podobizną baranka eucharystycznego, oraz sąsiadująca z nim stojąca ambona posiadają niezwykle ciężar historyczny. Oba te elementy wyposażenia kościoła są pozostałością po mszy papieskiej, celebrowanej 6 czerwca 1991 r. przez św. Jana Pawła II w Olsztynie. Zgodnie z wolą papieża, który prosił, aby ołtarze wykorzystywane podczas jego licznych pielgrzymek pełniły funkcje użyteczne, oba te elementy powróciły tam, gdzie zostały wykonane, czyli do Lubawy.

Pomiędzy kościołem św. Jana a zamkiem stoi budynek **Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Teofila Ruczyńskiego**. Przechowywane jest w niej faksymile jedyne w Polsce egzemplarza Biblii Gutenberga. Drukowana w latach 1452-

1455 w mogunckiej drukarni mistrza Jana należy do najcenniejszych zabytków sztuki drukarskiej na świecie. Oryginalna Biblia była własnością lubawskich franciszkanów, a подарowana została im przez biskupa chełmińskiego Mikołaja Chrapickiego (1496-1507). W związku z przeniesieniem stolicy diecezji z Chełmy do Pelplina również ten wyjątkowy zabytek znalazł się w Pelplinie, gdzie dziś jest eksponowany w miejscowym Muzeum Diecezjalnym.

Wyjeżdżając z Lubawy, docieramy do Lip, gdzie znajduje się **Sanktuarium Matki Boskiej Lipskiej**.

Kult maryjny w tym miejscu był wzmiankowany już w XV w. Przedmiotem kultu jest figurka Matki Bożej, przechowywana na co dzień w lubawskiej farze. W trakcie odpustu przenoszona jest w uroczystej procesji do lipskiego kościoła.

Z tym miejscem jest związana legenda o budowie lubawskiego wodociągu przez Mikołaja Kopernika. Podczas odwiedzin u biskupa chełmińskiego miał on rozwiązać problem braku wody w mieście, projektując wodociąg, którym sprowadzono wodę ze źródła w Lipach. Tyle legenda, bo na jej potwierdzenie brak jest argumentów historycznych.

Kościół św. Jana Chrzciciela w Lubawie, fot. arch. UMWWNM

Kopia Biblii Gutenberga w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Lubawie, fot. arch. UMWWNM

LUBAWA – OLSZTYNEK

Lubawa

45 km

Na tym odcinku szlak wiedzie DW537 i S7. Przejeżdżając przez **Złotowo**, warto na chwilę zjechać do centrum wsi, aby zobaczyć jedną ze świątyń określanych jako „perły drewnianej architektury ziemi lubawskiej”. Drewniany barokowy **kościół św. Barbary** wzniesiono w 1725 r.

Dojeżdżając do następnej wsi, wkracamy na tereny Mazur.

Napromek i sąsiedni Lubstynek to dwie z trzech wsi przyznanych Polsce w wyniku plebiscytu na Warmii, Mazurach i Powiślu w 1920 r. W lesie na wschód od Napromka znajduje się **Ośrodek Rehabilitacji Zwierząt**, prowadzony przez Nadleśnictwo Olsztynek. Ośrodek można odwiedzać, aby oglądać zwierzęta, które po udzieleniu pomocy weterynaryjnej nabierają sił do powrotu do natury.

Szlak wkracza na teren **Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich**. Powołany do życia w 1994 r. na obszarze ponad 71 km², chroni bogatą florę i faunę oraz wartości historyczno-kulturowe najwyższej położonego terenu na Mazurach, wraz z jego kulminacją na Dylewskiej Górze (312 m n.p.m.).

Kościół w **Marwałdzie** jest związany z postacią Krzysztofa

Celestyna Mrongowiusza, którego ojciec był miejscowym pastorem. Przyszły językoznawca i działacz polski spędził w tej wsi znaczną część swojego dzieciństwa.

Przez Tułodziad i Marcinkowo docieramy do **Frygnowa**. Ciekawostką w tej wsi był ustawiony w 1927 r. pomnik upamiętniający stanowisko dowodzenia marszałka Paula von Hindenburga podczas bitwy pod Tannenbergiem w sierpniu 1914 r. Podczas przygotowań do obchodów 550-lecia bitwy pod Grunwaldem w 1960 r. napis skuto, głąz zdemontowano i przetransportowano do Rychnowa. Dziś służy jako drogowy znak, informujący o zjeździe z głównej drogi w kierunku Pól Grunwaldu.

W Stębarku, zjeżdżając na rondzie w kierunku miejsca największej bitwy średniowiecznej Europy, mijamy **kościół Przenajświętszej Trójcy**. Budowę obecnej świątyni ukończono w 1681 r. W jej poprzedniczkę złożono na marach ciała wielkiego mistrza Ulyryka von Jungingena, poległego 15 lipca 1410 r. na polach obok wsi. **Muzeum Bitwy pod Grunwaldem** zlokalizowano w miejscu historycznej bitwy. W nowoczesnym budynku na ponad 1,7 tys. m² mieszczą się sale wystawowe, pracownie naukowe, biblioteka, sala konferencyjna i magazyn muzealiów, a także sala do walk rycerskich.

Wystawa w Muzeum Bitwy pod Grunwaldem, fot. arch. UMWM

Park Krajobrazowy Wzgórz Dylewskich, fot. arch. UMWM

Grunwaldzkie ekspozycje przybliżają epokę średniowiecza, w szczególności okres wielkiej wojny z Zakonem Krzyżackim 1409-1411 wraz z jej kulminacyjnym punktem, którym była bitwa grunwaldzka. Wejście na Wzgórze Pomnikowe otwierają pozostałości pomnika grunwaldzkiego, odsłoniętego w 1910 r. w Krakowie. Zniszczone w 1939 r. granitowe ciosy, w 1983 r. trafiły na Pola Grunwaldu. W pobliżu pozostałości krakowskiego pomnika w 2020 r. ustawiono obelisk upamiętniający udział wojsk litewskich w bitwie.

Wzniesiony na szczycie wzgórza Pomnik Zwycięstwa Grunwaldzkiego składa się z obelisku przedstawiającego dwie głowy rycerzy, jedenastu masztów połączonych chorągwiami wojsk polskich i litewskich oraz amfiteatru z makietą bitwy. W pomieszczeniach pod amfiteatrem znajduje się ekspozycja muzealna. Otoczenie Wzgórza Pomnikowego uzupełniają: kamień upamiętniający miejsce śmierci wielkiego mistrza, ruiny kaplicy pobitewnej wystawionej przez Krzyżaków oraz usypany przez harcerzy Kopiec Jagiełły. Pola Grunwaldu zostały uznane w 2010 r. przez prezydenta Polski za pomnik historii.

Dalej szlak wiedzie przez Żybułtowo do Mielna. We wsi znajduje się pierwszy w regionie bulodrom. Na tym polu do gry w bule, położonym obok plaży nad jeziorem Mielno, gracze mogą korzystać z aż 28 torów. Jezioro jest objęte ochroną przyrodniczą jako obszar chronionego krajobrazu. Po minięciu Dębowej Góry i Pawłowa docieramy do drogi S7, skąd już tylko kilka kilometrów dzieli nas od Olsztyńska.

Inscenizacja bitwy na Polach Grunwaldu, fot. arch. UMMWMM

Ratusz w Olsztyńku - fot. arch. UM w Olsztyńku

OLSZTYNEK

To mazurskie miasto (7,6 tys.) położone nad Jemiołówką w południowej części Pojezierza Olsztyńskiego. Prawa miejskie otrzymało w 1359 r. z rąk wielkiego mistrza Winrycha von Kniprodego. Obecnie należy do sieci Cittaslow. Na terenie miasta szlak przebiega ulicami: Gdańską, Olsztyńską i Mrongowiusza. Olsztynek przecina linia kolejowa łącząca Działdowo z Olsztynem.

Miasto zostało założone przez Krzyżaków na skraju dzisiejszych Mazur, kilka kilometrów na południe od granic Warmii. Leży na skrzyżowaniu głównych szlaków drogowych – tutaj podróżujący pomiędzy Gdańskiem a Warszawą mogą zjechać w kierunku Olsztyna, Lidzbarka Warmińskiego i przejścia granicznego z Rosją w Bezedach.

Skracając do miasta z S7, przejeżdżamy przez teren dawnego **obozu jenieckiego Stalag IB Hohenstein w Królikowie**. W 1939 r. powstało w tym miejscu – z założenia turystyczne – miasteczko barakowe, które wraz z wybuchem II wojny światowej przekształcono w obóz dla jeńców wojennych. Przewinęło się przezeń kilkaset tysięcy więźniów polskich, radzieckich, włoskich, francuskich, belgijskich. 55 tys. z nich zmarło, głównie z wycieńczenia.

Multimediale Museum Stalagu IB Hohenstein i Historii Olsztyńska, fot. arch. UMWM

Polscy i radzieccy żołnierze nadal leżą na cmentarzu wojennym w Sudwie, położonym 2 km na północ od dawnego obozu. Pamiątki obozowe można oglądać w otwartym w 2014 r. **Multimedialnym Muzeum Stalagu IB Hohenstein i Historii Olsztyńska**, które działa na poddaszu olsztyneckiego ratusza.

Miasteczko barakowe zostało wybudowane z myślą o przybywających do **Mauzoleum Hindenburga** na 25-lecie obchodów bitwy pod Tannenbergiem, toczonej w tych okolicach w końcu sierpnia 1914 r. Monumentalne założenie przestrzenne tworzyło osiem potężnych ceglanych wież, wraz z łączącymi je murami otaczającymi oktagonalny dziedziniec, pośrodku którego zaaranżowano Grób Nieznanego Żołnierza. Ten

pomnik poświęcony poległym żołnierzom po pogrzebie marszałka i prezydenta Niemiec Paula von Hindenburga w 1934 r. zmieniono w jego mauzoleum. Po II wojnie światowej pomnik całkowicie rozebrano, w jego miejscu znajduje się ogromna dziura w ziemi, a o jego istnieniu przypomina jedynie tablica informacyjna, ustawiona w miejscu dawnego wjazdu na teren mauzoleum.

Pozostałość po pomniku można oglądać przed olsztyneckim ratuszem. **Kamienny lew**, wsparty lewą łapą na kuli armatniej, witał niegdyś wchodzących na teren mauzoleum. Podczas rozbioru pomnika zaginął, by odnaleźć się w mazurskim Kętrzynie. Lew powrócił do Olsztyńska w 1993 r. i obecnie wita wchodzących do **ratusza**, wzniesionego w 1923 r., będącego prawdziwą ozdobą olsztyneckiego rynku, który dumnie nosi nazwę **placu św. Piotra**. W północno-zachodnim narożniku placu stoi **dawny kościół ewangelicki**, który dziś funkcjonuje jako Salon Wystawowy. Wraz z sąsiednim, niepozornym, małym domkiem, wciśniętym w kamienny mur miejski, stanowi część **Muzeum Budownictwa Ludowego**, którego **Park Etnograficzny** usytuowany jest w północnej części Olsztyńska.

Ów mały domek to dawna pastorówka, wzniesiona w 1684 r., dziś nazwana **Domem Mrongowiusza**. Najślynniejszy człowiek urodzony w Olsztyńku, Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, przyszedł na świat 19 lipca 1764 r. Całe dorosłe życie spędził w Gdańsku, gdzie, obok pełnienia posługi religijnej pastora, prowadził liczne badania z zakresu językoznawstwa, opracowywał podręczniki i słowniki polsko-niemieckie. Mocno angażował się w sprawę nauczania w języku polskim na terenie Prus, jawnie przeciwstawiając się wprowadzanej w tamtym czasie germanizacji. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Nauk w Warszawie, u schyłku życia został zaproszony przez Adama Mickiewicza do wstąpienia do Towarzystwa Literacko-Historycznego w Paryżu. Dane mu było długie życie, zmarł w Gdańsku w 1855 r. w wieku 90 lat. W Olsztyńku w jego domu znajduje się wystawa jego dzieł oraz prezentowane są pamiątki historyczne związane z tym niezwykłym naukowcem. **Popiersie Mrongowiusza**, odsłonięte w 2000 r., stoi nieopodal Salonu Wystawowego. Stamtąd już tylko kilka kroków do krzyżackiego zamku.

Dawny zamek krzyżacki w Olsztyńku, obecnie szkoła, fot. arch. UMWM

Bronił on dostępu do miasta od strony północnej. Po likwidacji w XVI w. zakonu krzyżackiego w Prusach zamek stracił znaczenie, a w końcu XVIII w. zaczęła się jego rozbiórka. Szczęśliwie w latach 1847-1849 został zaadaptowany na szkołę, dzięki czemu przetrwał do naszych czasów. W XIX w. dwie ważne osoby przewinięły się przez jego mury. Przez czternaście lat dyrektorem szkoły był Max Toeppen, znakomity historyk i znawca Mazur. Jego „Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej” stanowi znakomite kompendium wiedzy zarówno o Mazurach jako krainie, jak i o jej mieszkańcach. Absolutemem olsztyneckiego gimnazjum był **Emil Adolf von Behring**, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie fizjologii

i medycyny. Urodzony we wsi Ławice niedaleko ławy, w Olsztynku wkroczył w dorosłość, pobierając nauki w dawnych murach zamkowych. Nagrodę Nobla odebrał w 1901 r. za prace nad surowicą przeciwko błonicy, która posłużyła do opracowania szczepionki przeciwko tej chorobie.

W 2020 r. mieszkańcom Olsztynka i turystom udostępniono zrewitalizowaną wieżę ciśnieniową z 1906 r., mającą 34 m wysokości. Z jej tarasu widokowego, na który dojeżdża winda, można podziwiać panoramę miasta i okolicy. W wieży powstały też ścianka wspinaczkowa i sala konferencyjna, w której organizowane są spotkania młodzieży i wydarzenia kulturalne. Udając się w kierunku Olsztyna, mijamy Hutę Szkła Artystycznego. W tej niewielkiej manufakturze chętnie przyjmują gości, można tam na żywo oglądać pracę hutnika wykonującego szklane figurki. W firmowym sklepiku do nabycia są unikalne szklane pamiątki z Olsztynka.

Będąc w tym miasteczku, nie można pominąć największej atrakcji turystycznej, którą niewątpliwie jest **Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny**. Skansen został przeniesiony do Olsztynka w latach 1938-1942 z Królewca. Na powierzchni ok. 90 ha rozlokowano zabytki architektury wiejskiej z regionów: Warmii, Mazur, Powiśla, Sambii i Małej Litwy. Dwanaście z nich ma rodowód jeszcze królewiecki, pozostałe są powojennymi

uzupełnieniami kolekcji, która stale się rozrasta. W skansenie, poza kompletnymi zagrodami pochodzącymi z poszczególnych regionów, można obejrzeć także budowle wspólnie użytkowane przez mieszkańców wsi, takie jak kościół, szkołę, młyn czy karcznię. Większość obiektów została przeniesiona z miejsca pierwotnego usytuowania, kilkanaście obiektów jest wiernymi kopiami historycznych zabudowań, które do dziś można oglądać w krajobrazie Warmii i Mazur. Warto podkreślić, że muzeum prowadzi również działalność naukową, wydając liczne publikacje i cykliczne „Zeszyty Naukowe”.

Wieża ciśnieniowa w Olsztynku, fot. arch. UM w Olsztynku

Park Etnograficzny Muzeum Budownictwa Ludowego w Olsztynku, fot. arch. UM w Olsztynku

OLSZTYNEK – OLSZTYN

Olsztyniek

Rzeka Pasłęka, fot arch. UMWWMM

Ta część szlaku prowadzi drogą S51. Tuż po wyjeździe z Olsztyńska mijamy wieś o intrygującej nazwie **Ameryka**. Miejscowość zawdzięcza ją pewnemu Warmiakowi, który w 1917 r. nabył te tereny za pieniądze zarobione w Stanach Zjednoczonych. Dziś Amerika znana jest z Wojewódzkiego Szpitala Rehabilitacyjny dla Dzieci. Zakład leczniczy funkcjonował w tym miejscu jeszcze zanim wieś stała się Ameryką. Tuż za wsią szlak przekracza **Pasłękę**, wchodząc tym samym na teren historycznej Warmii. Licząca niemal

26,4 km

Olsztyn

200 km długości rzeka w tym miejscu jest jeszcze wąska i płytka, ponieważ dopiero zaczyna swój bieg.

Pasłęka jest rzeką niezwykłą, nie leżą nad nią żadne miasta poza Braniewem, położonym blisko jej ujścia do Zalewu Wiślanego. Ta niecodzienna sytuacja to wynik średniowiecznych umów granicznych wewnątrz państwa krzyżackiego. Podczas rozdzielania domeny biskupa warmińskiego i ziem zakonnych obie strony ustaliły zachodnią granicę dominium warmińskiego właśnie na tej rzece. W latach 1466-1772 Pasłęka była rzeką graniczną pomiędzy Polską a Państwem Zakonu Krzyżackiego, a następnie Prusami Książęcymi. Z uwagi na napięte stosunki polsko-krzyżackie mało kto chciał osiedlać się na zagrożonym najazdami pograniczu. Stąd dziś nad Pasłęką leżą tylko niewielkie wsie. Dzięki tym uwarunkowaniom historycznym obecnie Pasłęka i tereny wokół niej stanowią rezerwat przyrody **Ostoja Bobrów na Rzece Pasłęce** (utworzony w 1970 r.). Zajmuje on powierzchnię niemal 4240 ha, co czyni go największym rezerwatem przyrody w województwie warmińsko-mazurskim.

Po przekroczeniu historycznej granicy Warmii wjeżdżamy na teren dawnego kapitulnego komornictwa olsztyńskiego, które było terenem pracy Mikołaja Kopernika. W **Gryźlinach** zimą 1517 r. kanonik-administrator lokował chłopą Jana na trzech łąnach, z których zbiegł niejaki Asman. Półtora roku później Kopernik załatwił w Gryźlinach podobną sprawę z trzema łąnami opuszczonymi przez Cranżla, które przydzielił Stanisławowi. Trzeci raz w 1519 r. rozstrzygał we wsi sprawę dziedziczenia po Brosiusie Brochu. Dokonywane trzykrotnie lokacje w Gryźlinach stawiają tę wieś na skraju Warmii na pierwszym miejscu wśród odwiedzanych służbowo przez Kopernika.

Rezerwat przyrody Ostoja Bobrów na Rzece Pasłęce, fot. arch. UMWWMM

Nieopodal wsi znajduje się lotnisko polowe, zbudowane na potrzeby Luftwaffe w latach 1937-1938. W Gryźlinach jest stacja kolejowa.

Przez niewielkie Miodówko i dużo większą Stawigudę (gdzie również funkcjonuje stacja kolejowa) dojeżdżamy nad Jezioro Wulpińskie. Akwen ten (o powierzchni 10,5 km²) należy do największych jezior Warmii. Na jego wschodnim brzegu leży **Dorotowo**. Niegdyś wieś ta służyła za restauracji, położonej na wyspie o nazwie Herta. Była ona celem niedzielnych wypraw mieszkańców Olsztyna.

Przyjeżdżano do stacji kolejowej w Gąglawkach, stamtąd jechano bryczkami do Dorotowa, by w końcu przepłynąć się promem na wyspę. Po II wojnie światowej nie znalazł się żaden inwestor i tradycje gastronomiczne Herty odeszły do historii. Na północnym skraju wsi znajduje się ładnie utrzymany cmentarz tannenberski. Pochowano na nim 148 żołnierzy niemieckich i 87 rosyjskich, poległych w okolicach w sierpniu 1914 r.

Jezioro Wulpińskie, fot. arch. UMWWMM

Po sąsiedztwie z Dorotowem, również nad brzegiem Jeziora Wulpińskiego, leży **Tomaszkowo**. Przy przystanku autobusowym stoi **tablica informująca o prowadzeniu akcji osadniczej przez Mikołaja Kopernika w 1518 r.**

Obok wsi przebiega obwodnica Olsztyna – stąd już blisko do tego warmińskiego miasta mocno związanego z patronem szlaku.

Łyna w Olsztynie, fot. arch. UMWWMM

OLSZTYN

To największe miasto regionu (175 tys.), stolica województwa warmińsko-mazurskiego. Położone na Pojezierzu Olsztyńskim, nad rzeką Łyną, w otoczeniu dwóch kompleksów leśnych: Lasu Miejskiego i Puszczy Napiwodzko-Ramuckiej, w swoich granicach administracyjnych ma kilkanaście jezior. Stanowi węzeł linii kolejowych docierających obecnie z sześciu kierunków. Miasto leży na szlaku św. Jakuba, jest siedzibą Federacji Miast Kopernikowskich. Do centrum Olsztyna szlak poprowadzony jest al. Warszawską, a następnie ulicami Śliwy i Szrajbera.

Olsztyn został założony przez kapitułę warmińską, prawa miejskie uzyskał 31 października 1353 r. Przez wiele wieków był niewielkim miastem, zagubionym wśród lasów i jezior południowej Warmii. Intensywny rozwój miasta rozpoczął się w latach 70. XIX w. wraz z dotarciem do Olsztyna kolei, a w następnym dziesięcioleciu – ulokowaniem garnizonu wojskowego, co na zawsze odmieniło wygląd grodu nad Łyną. Lokalizacja dużego węzła kolejowego spowodowała napływ ludności do Olsztyna, a wojsko, budując dwanaście zespołów koszarowych, stało się rzeczywistym czynnikiem miastotwórczym. Władze Olsztyna postawiły też na rozwój ochrony zdrowia. W XIX w. zbudowano nowoczesny szpital miejski i szpital psychiatryczny, z początkiem XX w. do

placówek tych dołączyło sanatorium przeciwgruźlicze.

Za długoletnich rządów burmistrza Oskara Beliana (urzędował w latach 1877-1908) liczba mieszkańców miasta zwiększyła się aż pięciokrotnie, Olsztyn wzbogacił się o sieć gazową, kanalizację, wodociągi, sieć elektryczną, w 1907 r. ruszyła komunikacja miejska w postaci tramwajów. Okres gwałtownego rozwoju spowodował, że Olsztyn stał się drugim co do wielkości miastem w Prusach Wschodnich, zaraz po stołecznym Królewcu. Mimo zniszczeń dokonanych przez Armię Czerwoną w 1945 r., w Olsztynie zachowało się sporo cennych zabytków architektury.

Tablica astronomiczna Mikołaja Kopernika na krużganku olsztyńskiego zamku, fot. arch. UMWM

Tablica astronomiczna Mikołaja Kopernika na krużganku olsztyńskiego zamku, fot. arch. UMWM

Najważniejszą budowlą w mieście jest zamek kapituły warmińskiej, wzniesiony w zakolu Łyny. To właśnie

w nim w latach 1516-1519 i 1520-1521 mieszkał i pracował Mikołaj Kopernik. Dziś kapitulna warownia jest siedzibą **Muzeum Warmii i Mazur**. W salach reprezentacyjnych, zwanych kopernikowskimi, znajduje się stała wystawa poświęcona olsztyńskiemu okresowi życia Kopernika, stosunkowo mało znanemu, a zdecydowanie wartemu podkreślenia.

To na krużganku olsztyńskiego zamku można oglądać **tablicę astronomiczną Mikołaja Kopernika**, która posłużyła mu do wyznaczenia momentu równonocy wiosennej, a w konsekwencji przyczyniła się do reformy kalendarza. Na zachowanych fragmentach tynku odwzorowana została czerwonymi liniami droga światła słonecznego w poszczególnych dniach roku, które Kopernik wybrał do obserwacji. W 1582 r. papież Grzegorz XIII, wykorzystując m.in. obliczenia Kopernika, wprowadził w życie nowy kalendarz, zwany gregoriańskim, powszechnie obowiązujący na całym świecie. Tablica ta jest jedynym zachowanym do naszych czasów instrumentem obserwacyjnym wykonanym i używanym przez Mikołaja Kopernika.

Na wystawie w salach kopernikowskich można zobaczyć egzemplarz traktatu monetarnego, w którym Kopernik wskazał i sformułował podstawowe prawo ekonomii: lepszy pieniądź jest wypierany z obiegu przez gorszy. Reforma walutowa zaproponowana przez Kopernika przyczyniła się do wprowadzenia w 1528 r. nowej jednostki obrachunkowej, którą był złoty polski. Obejrzeć można tutaj również list Kopernika do króla Zygmunta Starego w sprawie zagrożenia krzyżackiego podczas wojny w latach 1519-1521. W styczniu 1521 r. Kopernik kierował udaną obroną miasta przed zaciężnymi oddziałami zakonnymi. Do tego wykonywał zwyczajną pracę administratorską poza zamkowymi murami, odwiedzając warmińskie wsie.

Po zwiedzeniu zamku warto udać się w jego bezpośrednie otoczenie. Od zachodniej strony w parku Podzamcze stoi najstarszy **pomnik Mikołaja Kopernika**, wyrzeźbiony w 1914 r. przez Johannesa Goetza z Berlina. Wedle przekazów

Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie, fot. arch. UMWM

ofiarodawcą funduszy na wykonanie popiersia był sam cesarz Wilhelm II. Dużo młodsza, bo pochodząca z 2003 r., **Ławeczka Kopernika** otwiera drogę z miasta do zamku. Od momentu ustawienia to dzieło Urszuli Szymt z Olsztyna stało się ulubionym miejscem robienia zdjęć pamiątkowych.

Przechodząc obok XIX-wiecznego neogotyckiego **kościół ewangelickiego**, docieramy na staromiejski rynek. Pośrodku prostokątnego placu stoi budynek **Starego Ratusza**. Jego południowe skrzydło, pochodzące z początku XVI w., posiada efektowne gotyckie dekoracje elewacji. Szczególnie pięknie ozdobione jest dawne wejście główne, można tam podziwiać rzadko spotykany motyw oślego grzbietu. Rada miejska opuściła ratuszowe mury w 1915 r., przeprowadzając się do nowej siedziby. Dziś wnętrza ratusza wypełnia księgozbiór Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej. Przy jednej z bocznych ulic miasta wzniesiony został **kościół św. Jakuba**. Niedługo zwyczajny kościół parafialny, dziś ma rangę konkatedry warmińskiej na równi z bazyliką archikatedralną we Fromborku. Gotyckie halowe wnętrza świątyni nakryte jest sklepieniami sieciowymi i kryształowymi. Świątynia jest prawdziwą kapsułą czasu, w jej wnętrzu można znaleźć zabytki z niemalże każdego wieku istnienia miasta. Do najważniejszych należą z pewnością: relikwiarz św. Wojciecha, wprowadzony do świątyni w 1980 r., monumentalny XVII-wieczny krzyżyk, dzieło Izaaka Rigi z Królewca, XVI-wieczny świecznik z głową jelenia, zawieszony w jednej z kaplic przywiezowych, oraz gotyckie tabernakulum ścienne z renesansowym przedstawieniem umęczonego Chrystusa, otwierane tylko w okresie Wielkiego Postu w Kościele katolickim. Dwa prospekty organowe w letnie niedzielne wieczory są wykorzystywane podczas Olsztyńskich Koncertów Organowych, organizowanych od 1979 r. Patronem koncertów jest Feliks Nowowiejski, który mieszkał w Olsztynie u schyłku XIX w., a w latach 1898-1900 pełnił funkcję organisty w tym kościele. Przed budowlą warto zatrzymać się na chwilę przy Stacji Papieskiej, upamiętniającej pobyt św. Jana Pawła II w Olsztynie 5 i 6 czerwca 1991 r. Na przeszklonych ścianach stacji można obejrzeć nie tylko oryginalne zdjęcia dokumentujące wizytę papieża w olsztyńskiej konkatedrze, ale również przeczytać fragment homilii wygłoszonej podczas spotkania z wiernymi w tej świątyni. Od 2019 r. fasadę kościoła ozdabiają także bogato rzeźbione drzwi, prowadzące do Krypty Arcybiskupów Warmińskich.

Ławeczka Mikołaja Kopernika przy olsztyńskim zamku, fot. arch. UMNWM

Konkatedra św. Jakuba w Olsztynie, fot. arch. UMNWM

W trzech sąsiadujących z konkatedrą zabytkowych kamieniczkach w 2018 r. otwarto podwoje **Muzeum Archidiecezji Warmińskiej**. Na trzech poziomach eksponowane są najcenniejsze zabytki sztuki – nie tylko sakralnej – zgromadzone przez archidiecezję od XIII do XXI w. Zanim opuścimy Stare Miasto, odwiedzimy jeszcze Targ Rybny. Tam bez trudu można odnaleźć **figurę patrona miasta św. Jakuba Apostoła Starszego**. Ustawiona w 2004 r. bezpośrednio sąsiaduje z **Muzeum „Dom Gazety Olsztyńskiej”**. Oryginalny budynek redakcji i drukarni gazety został demonstracyjnie zburzony przez Niemców w listopadzie 1939 r. Zrekonstruowano go w latach 1989-1992.

Obserwatorium astronomiczne w Olsztynie, fot. arch. UMWM

Na poddaszu urządzono wystawę poświęconą „Gazecie Olsztyńskiej” w okresie 1886-1939 r., kiedy to nieprzerwanie wychodziła jako polskie pismo w niemieckim Olsztynie. Na I piętrze znajduje się wystawa „Szkice do dziejów miasta”. Każdy przybywający do Olsztyna, zainteresowany historią miasta, obowiązkowo powinien tam zajrzeć.

Wyjście ze Starego Miasta w kierunku północnym umożliwia **Brama Górna**, potocznie zwana przez olsztynian Wysoką Bramą. Po latach pełnienia funkcji strażniczej, w XIX i XX w. często zmieniała właścicieli. Jej nowe życie zaczęło się od ulokowania w niej więzienia, następnymi gospodarzami byli strażacy i policjanci, później kwaterowano w niej zwykłych mieszkańców Olsztyna. Obecnie w jej zabytkowych

wnętrzach PTTK oferuje miejsca noclegowe.

Poza zespołem staromiejskim znajdują się **Planetarium i Obserwatorium Astronomiczne**. Planetarium wzniesiono w 1973 r. jako „użytkowy pomnik” Mikołaja Kopernika, w jego 500-lecie urodzin. Dysponuje ono nowoczesną aparaturą, umożliwiającą projekcje w cyfrowej technologii fulldome. W obserwatorium astronomicznym, otwartym w 1979 r. w miejskiej wieży ciśnień, przechowywane są okruchy gruntu księżycowego, flaga Polski zawieszona na Srebrny Glob przez misję Apollo 11 oraz bogata kolekcja meteorytów. Unikalnym zabytkiem jest zegar Shortta, najdokładniejszy zegar mechaniczny skonstruowany na świecie. W obserwatorium nie może zabraknąć oczywiście informacji o teorii heliocentrycznej i związanej z nią teorii kopernikańskiej.

Odwiedzający stolicę Warmii mają także możliwość odpoczywania nad olsztyńskimi jeziorami oraz w parkach miejskich. Nad **jeziorami Ukiel i Długim**, położonymi najbliżej centrum miasta, wytyczone ścieżki spacerowe i rowerowe, wzdłuż których urządzono miejsca odpoczynku.

Nad jeziorem Ukiel funkcjonują również punkty gastronomiczne. Olsztyn posiada unikalny ciąg parków, zaczynający się na północnym skraju miasta parkiem Jakubowo, skąd Ły노stradą i parkami Podzamcze i Centralnym można dostać się do samego centrum miasta, wędrując wyłącznie wśród zieleni i szumu przepływającej obok Łyny. Przybywający do Olsztyna latem mają okazję korzystać z bogatej oferty imprez kulturalnych pod wspólną nazwą **Olsztyńskiego Lata Artystycznego**, bawiąc się m.in. na Ogólnopolskich Spotkaniach Zamkowych „Śpiewajmy Poezję”, Międzynarodowych Olsztyńskich Dniach Folkloru „Warmia” czy Olsztyn Green Festivalu.

Ścieżka rowerowa nad jeziorem Ukiel, fot. arch. UMWM

Olsztyn

OLSZTYN – DOBRE MIASTO

Szlak drogowy w Olsztynie biegnie ulicami: Pieniężnego, 1 Maja i al. Wojska Polskiego, podążając dalej DK51. W Dobrym Mieście szlak przebiega ulicami: Olsztyńską, Grunwaldzką, Orła Białego i Wojska Polskiego. Szlak pieszy rozpoczyna się w Olsztynie na pl. Jedności Słowińskiej, następnie ulicami Nowowiejskiego i Wyzwolenia dociera do Łynostrady. Podążając

26,2 km

przez warmińskie wsie, dociera do Dobrego Miasta, gdzie poprowadzony jest ulicami: Łużycką, Warszawską, Krótką i Wojska Polskiego. W Dobrym Mieście szlaki drogowy i szlak pieszy łączą się. Wyjeżdżając szlakiem drogowym z Olsztyna, przecinamy kompleks Lasu Miejskiego. **Las Miejski** w granicach administracyjnych Olsztyna liczy prawie 1416 ha i należy do największych w Polsce. Poza Szlakiem Kopernikowskim przebiegają tędy jeszcze trzy inne znakowane szlaki piesze, wyznaczonych jest także kilka tras rowerowych. Granica Olsztyna przebiega na **moście na rzece Wadąg**. Wysoki most w ciągu DK51 został wykorzystany jako plener w serialu „Stawka większa niż życie”. Spektakularnie spada z niego do rzeki samochód prowadzony przez nadradcę Gebhardta w jednej z końcowych scen odcinka „Podwójny nelson”.

Dobre Miasto

Scena ta weszła do czołówki poprzedzającej każdy odcinek serialu. Kilkaset metrów dalej, po lewej stronie drogi, drogowaskazy prowadzą do **Ścieżki Sterowców**. W 1913 r. na obrzeżach Olsztyna powstała w tym miejscu olbrzymia hala sterowców, służąca parkowaniu zeppelinów, zwanych też latającymi cygarami. Po I wojnie światowej halę rozebrano i przeniesiono do Darmstadt. Od 2012 r. można odwiedzać uporządkowany teren, z zachowanymi kotwami cumowniczymi i fragmentem torowiska, służącego do wciągania sterowców do hangaru. Z myślą o zwiedzających obiekty zaopatrzone w tablice informacyjne, opisujące historię tego miejsca. Obok ścieżki wyrosło Osiedle Sterowców należące do wsi **Dywity** (2,3 tys.).

Łyna w Lesie Miejskim to atrakcyjna trasa kajakowa, fot. arch. UMWM

Olsztyn

37 km

Dobre Miasto

Tablica na ścieżce historyczno-edukacyjnej poświęconej lądowisku sterowców w Dywitach, fot. arch. UMWM

Założona w połowie XIV w. wieś należała do kapituły warmińskiej. Wizytując ją w 1519 r., Mikołaj Kopernik zapisał cztery wolne łany plebanowi Augustynowi. W centralnym punkcie wsi przy ul. Spółdzielczej ustawiona jest tablica projektu „Kopernik Warmiakiem”, upamiętniająca lokacje w warmińskich wsiach, dokonywane przez kanonika-administrатора dóbr kapitulnych Mikołaja Kopernika.

Dzisiejsze Dywity są zabudowane nowocześnie, wyglądem bardziej przypominają dzielnicę mieszkaniową

na przedmieściach niż wieś. Najcenniejszym zabytkiem miejscowości jest neogotycki **kościół św. Szymona i Judy Tadeusza**. Wzniesiony został w latach 1894-1897 według projektu Fritza Heitmanna z Królewca, najśłynniejszego budowniczego wschodniopruskich kościołów przełomu XIX i XX w. Zamiłowanie Heitmanna do operowania smukłymi kolumnkami w dekoracji widać w narożnikach wieży. Wyposażenie kościoła pochodzi z czasów jego budowy i reprezentuje jednolity styl neogotycki.

Za Dywitami droga zaczyna raz opadać, raz się wznosić, licznymi zakrętami pokonując równoleżnikowo ułożone ciągi łuków morenowych, charakterystycznych dla Pojezierza Olsztyńskiego.

Wjeżdżając do **Spręcowa**, po prawej stronie drogi można dostrzec zabudowania **klasztoru Trójcy Przenajświętszej i Bożej Rodzicielki Maryi**, wzniesionego w latach 1990-1994 przez karmelitanek bosc. Siostry mieszkające we wspólnocie poza modlitwami zajmują się hafciarstwem, dekorowaniem kartek pocztowych, ozdabianiem świec, pisaniem ikon, jak również poezją. We wsi stoi tablica informująca o lokacji Kopernika dokonanej w 1518 r. Jadąc dalej, docieramy do Barcikowa i Starego Dworu, skąd już dobrze widoczne są zabudowania Dobrego Miasta.

Szlak pieszy, opuszczając olsztyńskie Stare Miasto, przebiega pod zabytkowymi **wiaduktami kolejowymi**. Trzyprzęsłowe konstrukcje łukowe liczą 68 m długości, wznosząc się 21,5 m nad poziom łąny. Wiadukty północny z 1872 r. i południowy z 1893 r. nadal służą ruchowi kolejowemu. Codziennie dziesiątki pociągów kursują po nich, dowożąc podróżnych do olsztyńskich stacji kolejowych. Dalej szlak wiedzie ścieżką spacerowo-rowerową o nazwie **Łynostrada**. Jej część w Lesie Miejskim jest odtworzeniem dawnej promenady spacerowej do Jakubowa, zwanej Drogą Beliana na cześć zasłużonego nadburmistrza miasta Oskara Beliana.

Ciekawym obiektem architektonicznym jest **elektrownia wodna Łyna**, usytuowana u ujścia Wadągą do Łyny. Uruchomiona w 1907 r., zapewniła elektryczność dla Olsztyna, dzięki niej ruszyły na ulice miasta pierwsze tramwaje. Wewnątrz budynku siłowni energetycznej nadal pracują zabytkowe generatory Siemens-Schuckert i turbiny Kaplan Voith, zamontowane w elektrowni w 1927 r. Kolejnym obiektem tego typu na Łynie jest **elektrownia wodna Brąswałd**. W wybudowanej w latach 1934-1937 siłowni pracują takie same generatory i turbiny, jak wyżej wspomniane, ale pochodzące z 1936 r.

Warto zejść na kilkadziesiąt minut ze szlaku i zwiedzić jedną z najciekawszych wsi warmińskich – **Brąswałd**. Założony on został w XIV w. w trakcie akcji osadniczej kapituły warmińskiej w komornictwie olsztyńskim.

Kościół św. Apośtół Szymona i Judy Tadeusza w Dywitach, fot. arch. UMWWMM

Tablica informacyjna Warmińskiej Łynostrady, fot. arch. UMWWMM

Mikołaj Kopernik odwiedzał Brąszwałd dwukrotnie – w 1517 i 1518 r., dokonując lokacji chłopów na opuszczonych łanach. Tablicę informującą o tym można znaleźć nieopodal kapliczki z 1786 r.

Wieś zawsze była prawdziwym bastionem polskości na Warmii. Najważniejsze wydarzenia historyczne w Brąszwałdzie miały miejsce w 1894 r. 4 września tego roku w domu rodzinnym przyszła na świat **Maria Zientara-Malewska**, warmińska poetka, autorka licznych wierszy opiewających piękno Warmii. „Legendy dwóch rzek” i „Baśnie znad Łyny” są efektem zainteresowań etnograficznych i folklorystycznych poetki. Wielokrotnie odznaczana i honorowana, po II wojnie światowej zamieszkała w Olsztynie, gdzie zmarła w 1984 r. w wieku 90 lat. Przed jej domem rodzinnym ustawiono jej popiersie.

Również w 1894 r. rozpoczęła się w Brąszwałdzie budowa **kościółka św. Katarzyny Aleksandryjskiej**.

Brąszwałdzka świątynia to także dzieło Fritza Heitmanna, budowniczego warmińskich kościołów. Równoległe z budową tej świątyni Brąszwałd otrzymał nowego proboszcza w osobie **ks. Walentego Barczewskiego**, jednego z najwybitniejszych przedstawicieli ruchu polskiego na Warmii w czasie zaborów. W 1912 r. ks. Barczewski zaprojektował kościelne polichromie, wykorzystujące polskie motywy patriotyczne, zatrudniając do ich wykonania firmę H. Zepter und J. Brandt. Na sklepieniach zostali przedstawieni czczeni w Polsce święci: Stanisław, Wojciech, Stanisław Kostka, Jan Kanta, króliewicz Kazimierz i Andrzej Bobola. Ciekawostką jest tytułowanie Andrzeja Boboli świętym, jego kanonizacja nastąpiła dopiero ćwierć wieku później w 1938 r. Uważny obserwator dostrzeże twarz ks. Barczewskiego w malowidle przedstawiającym św. Jana Kantego. Wymalowane są też polskie symbole patriotyczne: wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej, katedra wawelska czy biały orzeł w koronie. Ścisły związek Warmii z Polską akcentują przedstawienia katedry warmińskiej we Fromborku oraz kościoła w Gietrzwałdzie.

Za to wspaniałe patriotyczne dzieło brąszwałdzki proboszcz był oskarżony o szerzenie antyniemieckiej propagandy.

Zainteresowania etnograficzne ks. Barczewskiego przełożyły się na liczne i poczytne dzieła. Spod jego pióra wyszły „Geografia polskiej Warmii”, „Gwary ludu na Warmii i Mazurach”, „Kiermasz na Warmii”, „Źródła naszej Łyny”. Kapłan dbał o zaopatrzenie bibliotek Towarzystwa Czytelni Ludowych na Warmii. Zmarł w 1928 r. i jest pochowany na przykościelnym cmentarzu. Grób najsłynniejszego brąszwałdzkiego księdza łatwo odnaleźć, góruje nad nim figura Chrystusa Dobrego Pasterza. Przed kościołem ustawione zostało popiersie księdza.

Popiersie warmińskiej poetki Marii Zientary-Malewskiej w Brąszwałdzie, fot. arch. UMWWM

Kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Brąszwałdzie, fot. arch. UMWWM

Kościół Najświętszego Zbawiciela i św. Floriana w Głotowie, fot. arch. UMWWMM

Po powrocie na szlak wkrótce docieramy do **Barkwedy**. Na początku lutego 1807 r. we wsi doszło do potyczki pomiędzy wojskami francuskimi i prusko-rosyjskimi o przejście kontroli nad mostem na Łynie. Zwycięsko z bitwy wyszły wojska napoleońskie, dowodzone przez marszałka Nicolasa Soult'a. Nieopodal miejsca potyczki ustawiona została tablica informacyjna. We wsi znajduje się stacja kolejowa. Przechodząc przez **Bukwałd**, warto zajrzeć do **Ośrodka Rehabilitacji Dzikich Ptaków Fundacji Albatros**.

Za Bukwałdem szlak wchodzi w piękny las bukowy, który został ustanowiony obszarem Natura 2000 Warmińskie Buczyny. Nad jeziorem Pupla Duża znajduje się dogodne miejsce odpoczynkowe i kąpielowe. Okolice

wsi **Cerkiewnik** znane są z licznych staropruskich grodzisk. Najlepiej wyeksponowane grodzisko, zwane Kapeluszem, znajduje się na północnym skraju wsi. Jest dobrze widoczne po prawej stronie drogi. Jego wymiary to 20 m na 30 m, a wznosi się do wysokości 4 m. We wsi jest stacja kolejowa. Szlak okrąży **jeziro Limajno** (2,3 km²) od strony zachodniej. Urozmaicona linia brzegowa z licznymi zatoczkami oraz znakomita czystość wody spowodowały uznanie akwenu wraz z otoczeniem za zespół przyrodniczo-krajobrazowy. Przez wieś Swobodną (tu też jest stacja kolejowa) szlak dociera do jednego z najciekawszych miejsc na Warmii.

W położonym nieopodal Dobrego Miasta Głotowie znajduje się **Sanktuarium Najświętszego Sakramentu i Męki Pańskiej**. Wedle legendy, podczas napadu Litwinów w 1300 r. mieszkańcom wsi udało się ukryć puszkę z hostią, zakopując ją gdzieś na polu. Ukryta puszka została odnaleziona przez pracujące na tym polu woły, które kłękając oddały cześć Najświętszemu Sakramentowi. W miejscu tego wydarzenia wzniesiono wkrótce kościół. Obecna świątynia Najświętszego Zbawiciela i św. Floriana pochodzi z 1726 r. W nawie północnej w dolnej części ołtarza można zobaczyć figurki kłękających wołów. W otoczeniu kościoła znajdują się cztery narożne kaplice, nie udało się jednak nigdy wykonać łączących je krążanków. Nieopodal sanktuarium zlokalizowana jest wyjątkowa **Kalwaria Warmińska**. Powstała w latach 1878-1894 z inicjatywy Johanesa Mertena, mieszkańca Głotowa. Udał się on do Ziemi Świętej i dokonał pomiarów Drogi Krzyżowej wiodącej na Golgotę. Następnie, przy współpracy tysięcy Warmiaków, którzy przez szesnaście lat trudzili się przy budowie Kalwarii, odwzorował ją w dolinie rzeczki Kwieli. Dzięki ich wysiłkowi na Warmii można przejść Drogę Krzyżową odtwarzającą oryginalne nachylenie terenu i zakręty drogi w Jerozolimie. Po opuszczeniu Głotowa niebawem docieramy do zabudowań Dobrego Miasta.

Kapliczka stacyjna Kalwarii Warmińskiej w Głotowie, fot. arch. UMWWMM

DOBRE MIASTO

To warmińskie miasto (10 tys.) prawa miejskie otrzymało w 1329 r. z rąk biskupa Henryka Wogenapa. Położone jest na Pojezierzu Olsztyńskim nad Łyną. Należy do międzynarodowej sieci Cittaslow. W czasie II wojny światowej zostało poważnie zniszczone przez czerwoarmistów. Znajduje się w nim stacja kolejowa linii Braniewo – Olsztyn.

Z historycznej zabudowy Dobrego Miasta nie uchowało się zbyt wiele. Najwspanialszym zabytkiem i prawdziwą ozdobą miasta jest **bazylika kolegiacka Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych**, drugi co do wielkości kościół na Warmii, ustępujący rozmiarem jedynie archikatedrze fromborskiej.

Wraz z zespołem kolegiackim stanowi znakomicie zachowane

XIV-wieczne założenie architektoniczne. Kościół o wymiarach 61,5 m na

25,5 m wypełnia północną pierzeję kolegiackiego dziedzińca. Architektonicznie bazylika stanowi przykład warmińskiego kościoła halowego, brak w jej wnętrzu wydzielonego przęsła chórowego oraz apsydalnego prezbiterium. Monumentalne wnętrze ozdabia sklepienie gwiaździste, wsparte na ośmiobocznych filarach. Warto tutaj obejrzeć drewniany ołtarz główny z lat 1743-1748, ufundowany przez biskupa Adama Stanisława Grabowskiego. Na rozwiązaniach dobromiejskiego ołtarza wzorowano później marmurowy ołtarz archikatedry we Fromborku. Wśród ołtarzy bocznych na uwagę zasługują: tryptyk mariacki z ok. 1430 r., XV-wieczny ołtarz św. Anny oraz XVI-wieczny Tron Łaski, nieczęsto spotykane przedstawienie ołtarzowe Boga Ojca, trzymającego w rękach krzyż z rozpiętym nań Chrystusem. Okres baroku reprezentują: zagroda chrzcielna, ambona i stalle kanonickie.

W budynkach mieszkalnych zespołu kolegiackiego na korytarzu oraz w dawnej bibliotece zorganizowana została wystawa pozostałości dawnego wyposażenia kolegiaty. Kanonicy kolegiaccy urzędowali w Dobrym Mieście w latach 1347-1810, reaktywacja kapituły nastąpiła w 1960 r. W 1807 r. gościem kanoników był Napoleon Bonaparte,

który maszerował ze swoim wojskiem przez Warmię. Cesarz Francuzów został podjęty przez kanoników gulaszem wołowym.

Z dobromiejskich murów miejskich zachowała się gotycka **Baszta Bociania**. Obecnie w jej wnętrzu oraz w dwóch sąsiadujących z nią kamieniczkach mieści się **Muzeum przy Baszcie**, prezentujące przeszłość miasta. Nieopodal, w ciągu XVIII-wiecznych kamieniczek, działa **Skansen Miejski**. W ich wnętrzach można obejrzeć dawne zakłady usługowe: fryzjerski, krawiecki, szewski, piekarnię i atelier fotograficzne.

W jednej z kamieniczek urządzono ponadto wystawę historyczną, której ozdobą jest oryginalny mundur żołnierza napoleońskiego – jego szczątki odnaleziono w 2012 r. na polu bitwy pod Lidzbarkiem Warmińskim. Wnętrze **kościółka ewangelickiego**, który został wzniesiony z fundacji króla Prus Fryderyka Wilhelma III w latach 1830-1834, zajmuje obecnie Centrum Kulturalno-Biblioteczne. Architektem, który zaprojektował świątynię, był

Kolegiata Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych w Dobrym Mieście, fot. arch.

WMMWMM

Baszta Bociania w Dobrym Mieście, fot. arch. UMMWMM

Karl Friedrich Schinkel. W godzinach pracy placówki można skorzystać z wejścia na wieżę, skąd rozpościera się widok na całe miasteczko. Dawny kościół sąsiaduje z dawną kaplicą szpitalną, zaadaptowaną na **cerkiew greckokatolicką św. Mikołaja**. Będąc w Dobrym Mieście, koniecznie trzeba spróbować regionalnego przysmaku, którym jest śliwka w czekoladzie, produkowana przez miejscowe zakłady cukiernicze.

DOBRE MIASTO – LIDZBARK WARMIŃSKI

Dobre
Miasto

Łyna - najdłuższa rzeka regionu, fot. arch. UMWWM

Na północnym skraju Dobrego Miasta szlaki drogowy i pieszy znów się rozdzielają. Drogowy wiedzie dalej DK51 prosto do Lidzbarka Warmińskiego. **22,6 km**

Szlak pieszy kieruje się drogą 507 do Kunika, by tam odbić na Smolajny. Następnie biegnie doliną Łyny, niemal równoległe do DK51 w niezbyt dużej odległości od niej. Po dotarciu do Lidzbarka Warmińskiego szlak drogowy wiedzie ulicami Olsztyńską i Ornecką. Szlak pieszy wkracza do miasta ulicą Wiejską. Na skrzyżowaniu z ulicą Olsztyńską oba szlaki ponownie łączą się i wspólnie opuszczają Lidzbark Warmiński.

Lidzbark
Warmiński

Podążając szlakiem drogowym, tuż za Dobrym Miastem przecinamy Łynę, która tutaj osiąga swój środkowy bieg. Po kilku

kilometrach docieramy do **Smolajn**, jednej z dwóch dawnych **letnich rezydencji biskupów warmińskich**. Aby dotrzeć do pałacu, należy skręcić w lewo i przejechać przez całą wieś.

Pałac znajduje się kilometr za mostem na Łynie. Smolajny były letnią rezydencją biskupów od połowy XIV w. Obecny pałac został wybudowany w latach 1741-1746 przez biskupa Adama Stanisława Grabowskiego. Z tego okresu pochodzi także zachowana wieża bramna z oficyną. Jego następcą Ignacy Krasicki wspólnie zaprojektował przypałacowy park. Mimo skąpych dochodów, które mu pozostały po przejściu Warmii pod panowanie pruskie wskutek I rozbioru Polski, biskup Krasicki starał się utrzymywać park w stylu angielskim.

W latach 80. XVIII w. Smolajny stały się jego natchnieniem, tu właśnie, odpoczywając, tworzył swoje liczne dzieła literackie. Po II wojnie światowej pałac został przejęty przez PGR. Od 1961 r. pałacowe wnętrza wypełniała młodzież pobierająca nauki w Zespole Szkół Rolniczych. Stan ten trwał do 2014 r. Obecnie właścicielem budowli jest Archidiecezja

Dobre
Miasto

28 km

Lidzbark
Warmiński

Warmińska. Pałac to dwukondygnacyjny budynek z symetrycznie osadzonymi ryzalitami, zarówno w elewacji frontowej, jak

Pałac biskupów warmińskich w Smolajnach, fot. arch. UMWWM

i ogrodowej. Poza wieżą bramną i oficyną, w sąsiedztwie zachowały się dwa dworki myśliwskie, dopełniające koncepcję założenia przestrzennego. Oglądając pałac od strony ogrodu, warto zwrócić uwagę na urokliwe starorzeczka Łyny, położone niemal u jego podnóża. Dalsza trasa do Lidzbarka Warmińskiego prowadzi przez **Lasy Wichrowskie**. Nadleśnictwo Wichrowo mocno angażuje się w edukację leśną. Na terenie nadleśnictwa wykonano ścieżki przyrodniczo-edukacyjne, możliwe do przejścia przez każdego w czasie około godziny. Dzięki nim można dotrzeć do skupiska 120-letnich jodeł, gatunku drzew rzadko występującego na Warmii. Przejżdżając przez **Miłogórze**, na wzgórzu pod lasem można dostrzec wielkie białe litery, układające się w nazwę wsi, jako żywo przypominające słynny napis w Hollywood. Nad **Kraszewem** góruje wieża **kościół św. Elżbiety**. Podczas wznoszenia nowego kościoła w 1718 r. malowidła naścienne wykonał Maciej Jan Meyer z Lidzbarka Warmińskiego, nadworny malarz biskupa Teodora Andrzeja Potockiego. Są to jego pierwsze prace, wykonane zanim objawił wielkość swojego talentu w Świętej Lipce, przepięknie dekorując tamtejszą bazylikę. Zabudowania Lidzbarka Warmińskiego otwiera jedna z nowszych inwestycji – **Termy Warmińskie**. Otwarte w 2016 r., powiększyły atrakcyjność turystyczną Lidzbarka Warmińskiego. Wybudowano je u podnóża **Góry Krzyżowej**, morenowego wzgórza, wznoszącego się 135 m n.p.m.

Termy Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim, fot. arch. UMWWNM

LIDZBARK WARMIŃSKI

Historyczna stolica Warmii (16 tys.), siedziba biskupów w latach 1350-1795 r. Miasto zostało założone w 1308 r. przez biskupa Eberharda z Nisy w miejscu dawnego gródka obronnego Prusów, zajętego w XIII w. przez Krzyżaków. Leży na Pojezierzu Olsztyńskim nad rzekami Łyną i Symsarną. Należy do międzynarodowej sieci Cittaslow. Na jego terenie zlokalizowano Miejsce Obsługi Rowerzystów (MOR) Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo.

W połowie XIV w. biskup warmiński Jan z Miśni wybrał Lidzbark Warmiński na stolicę biskupstwa i rozpoczął wznoszenie ceglanego **zamku biskupów warmińskich**. Po 50 latach budowy ukończono gotycką warownię, nawiązującą wyglądem do krzyżackich zamków w Gniewie czy Radzynie Chełmińskim. Potężny czteroskrzydłowy zamek usytuowano w widłach Łyny i Symsarny. Monumentalnej bryle lekkości nadają filigranowe, czworoboczne wieżyczki umieszczone w narożach. Obszerny kompleks budynków przedzamcza, po gruntownym odrestaurowaniu i zrekonstruowaniu Czerwonej Wieży, obecnie pełni funkcję hotelu.

Wnętrze warowni mieszczą **muzeum Zamek Biskupi**, oddział Muzeum Warmii i Mazur. Wchodzących na dziedziniec witają dwukondygnacyjne krużganki, obiegające go dookoła. W przyziemiu można obejrzeć kolekcję broni używanej od XIV do XX w. Piwnice częściowo zajmuje wystawa ukazująca dzieje budowlane lidzbarskiego zamku.

Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim, fot. arch. UMWWNM

Pomnik Mikołaja Kopernika w Lidzbarku Warmińskim, fot. arch. UMMWMM

Dotykowe elementy tej ekspozycji są przeznaczone dla osób niedowidzących. Najbardziej efektowne pomieszczenia zamku znajdują się na pierwszym piętrze. W apartamentach biskupich można zapoznać się z wystawą „Wielcy mieszkańcy lidzbarskiego zamku”. Podróż przez prywatne pomieszczenia biskupów jest niejako podróżą przez pięć wieków Warmii. Kaplica św. Katarzyny Aleksandryjskiej, wyłożona w XVIII w. na polecenie biskupa Adama Stanisława Grabowskiego, do dziś olśniewa blaskiem. Wielki refektarz wypełnia całą przestrzeń skrzydła wschodniego. Sześcioprzęsłowa sala nakryta sklepieniem gwiaździstym służyła jako sala reprezentacyjna, sala posiedzeń oraz sądów.

Na jej ścianach przedstawiono poczet biskupów warmińskich – od pierwszego Anzelma (1250-1278) do urzędującego obecnie arcybiskupa Józefa Górczyńskiego (od 2016 r.). Wśród biskupów Warmii można znaleźć przedstawicieli sławnych polskich rodów możnowładczych (Wacław Leszczyński, Andrzej Chryzostom Załuski, Teodor Andrzej Potocki), przedstawicieli świata nauki i kultury (Jan Dantyszek, Marcin Kromer, Stanisław Hozjusz, Ignacy Krasicki) czy członków rodzin królewskich (Andrzej Batory, Jan Olbracht Waza, Karl von Hohenzollern, Joseph von Hohenzollern). Uwagę przykuwa kartusz z herbem XIII biskupa Warmii Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, zwieńczony tiarą papieską. Ten właśnie biskup warmiński na konklawe w 1458 r. został wybrany papieżem, przyjmując imię Piusa II (1458-1464).

Na końcu wielkiego refektarza została wyeksponowana okładzina płyty grobowej biskupa Pawła Legendorfa, który – składając w 1466 r. hołd królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi – zapewnił Warmii przyłączenie do Polski na, jak się okazało, następnych 306 lat. Opuszczając to pomieszczenie, warto jeszcze zajrzeć do Oratorium Watzenrodego i do lochu usytuowanego pod nim. Górne kondygnacje zamku zajmują zbiory malarstwa współczesnego oraz wystawy czasowe.

Po zwiedzeniu zamku należałoby poświęcić trochę czasu zespołowi staromiejskiemu. Lidzbarskie **Stare Miasto** zostało poważnie zniszczone w 1945 r. przez Armię Czerwoną. Po usunięciu ruin podjęto, niestety, niefortunną decyzję o zabudowaniu terenu nowoczesnymi blokami mieszkalnymi. O świetności dawnej zabudowy świadczy neogotycki gmach ratusza, wciśnięty w narożnik rynku, oraz kilka zachowanych po sąsiedzku kamienic mieszczkańskich. Średniowieczna **kościół św. św. Piotra i Pawła**, zbudowana w zakolu łąny, jest zdecydowaną dominantą Starego Miasta. W jej otoczeniu uwagę zwraca kolumna z figurą Matki Boskiej z 1709 r. – pamiątka po epidemii dżumy. Wewnątrz kościoła prezentuje

Kościół św. Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim, fot. arch. UMMWMM

się dość skromnie, brakuje mu przepychu, widocznego w innych ważnych kościołach warmińskich. Ozdobą wnętrza są niewątpliwie sklepienia gwiaździste, przekrywające całość świątyni. Ulica Powstańców Warszawy, łącząca rynek z Wysoką Bramą, została zmieniona w miejski deptak. U jej wylotu, w nawierzchni ulicy można zobaczyć wizualizację przedwojennego wyglądu kamienic przyrynkowych. Ulicę zamyka górująca nad miastem **Wysoka Brama**. Jej sylwetka jest jednym ze znaków rozpoznawczych dawnej stolicy biskupiej. Potężna, czterokondygnacyjna budowla składa się z dwóch połączonych ze sobą półokrągłych baszt. Wzniesiona została w latach 1466-1478 i stanowi w zasadzie przedbramie niezachowanej do dziś właściwej

Wnętrze cerkwi prawosławnej w Lidzbarku Warmińskim, fot. arch. UMNWMM

bramy wjazdowej do miasta. Przechodząc przez ostrołukowe przejście w bramie, można dostrzec białą, drewnianą **cerkiew prawosławną**. Wyróżnia się ona spośród innych cerkwi brakiem kopuł, bowiem pierwotnie była kościołem ewangelickim, wzniesionym w latach 1818-1823 przez Karla Friedricha Schinkla, mistrza pruskiego klasycyzmu.

Zwiedzając Lidzbark Warmiński, nie można pominąć wspaniale odrestaurowanej klasycystycznej **Oranżerii Kultury**, górującej na wzgórzu naprzeciw Starego Miasta. Zbudowana w XVII w., swój obecny kształt zawdzięcza biskupowi Ignacemu Krasickiemu, który rozbudował ją w 1790 r. Dziś w jej wnętrzach mieści się biblioteka, w której organizowane są odczyty, prelekcje i koncerty. Od strony ul. Mławskiej oranżerię zdobi wspaniała kaskadowa fontanna, dojście do niej otwiera zaś pomnik Krasickiego.

Lidzbark Warmiński pozbawiony jest dostępu do jeziora, niemniej korzysta z uroku płynących przezeń rzek i otaczającej go zieleni. W 2017 r. utworzono **Park Uzdrawiskowy Doliny Symsarny**, a rok później otwarto **Bulwar nad Łyną**, sfinansowany ze środków programu rewitalizacji miast Cittaslow. Na bulwarze ustawiono pomniki najważniejszych postaci historycznych związanych z Lidzbarkiem Warmińskim: Mikołaja Kopernika, Ignacego Krasickiego i Napoleona Bonaparte. Z pobycem cesarza Francuzów związana jest **bitwa pod Lidzbarkiem Warmińskim (ówczesnym Heilsbergiem)**,

stoczona 10 czerwca 1807 r. Uzupełnieniem terenów wypoczynkowych Lidzbarka Warmińskiego jest park Sucha Fosa, opasujący lidzbarską starówkę od północy.

Miasto ubiega się o status uzdrowiska. Kolejnym ważnym krokiem do jego uzyskania jest wybudowanie imponujących **tężni solankowych**. Kształtem nawiązują one do ślimaka – symbolu miast Cittaslow – ich długość wynosi blisko 100 m, a wysokość 6 m. Wokół nich wytyczono ścieżki pieszo-rowerowe. Następnym etapem inwestycji było wzniesienie w pobliżu tężni pawilonu zdrowia, wyposażonego w urządzenia diagnostyczno-rehabilitacyjne.

Oranżeria Kultury w Lidzbarku Warmińskim, fot. arch. UMNWMM

LIDZBARK WARMIŃSKI – PIENIĘŻNO

Lidzbark
Warmiński

Kościół św. Jana Ewangelisty w Ignalinie, fot. arch. UMWWMM

Opuszczając Lidzbark Warmiński, szlak pieszy i drogowy mają **36,8 km** wspólny przebieg tylko do Runowa, a następnie przecinają się w Mingajnach. Szlak drogowy podąża DW513 do Ornety, a stamtąd DW507 do Pieniężna. Szlak pieszy poprowadzony jest bocznymi drogami przez niewielkie warmińskie miejscowości, również docierając do Pieniężna.

Orneta

Podążając z Lidzbarka Warmińskiego przez Laudę, docieramy do **Ignalina**.

Miejscowość ta zapisała się w historii świata bitewnymi zgłoskami. Właśnie na jej polach od strony Lidzbarka Warmińskiego 10 czerwca

15,9 km

1807 r. rozegrała się wspomniana wyżej batalia, będąca jedną z najważniejszych bitew całej kampanii. Armia francuska,

dowodzona przez samego cesarza, starła się z rosyjską-pruską armią generała Levina Benningsena. Mimo iż krwawa bitwa de facto pozostała nierozstrzygnięta, nie przeszkodziło to Francuzom wyrycić niemieckiej nazwy Lidzbarka Warmińskiego na paryskim Łuku Triumfalnym pośród nazw innych miejsc wiktorii napoleońskich. We wsi warto zatrzymać się na chwilę przed przydrożnym krzyżem, ustawionym po lewej stronie drogi na pamiątkę tej bitwy. Na ignalińskim cmentarzu znajduje się grób dragona, którego szczątki odnaleziono w 2012 r. podczas prac archeologicznych. W kolejnej wsi, Runowie,

Pieniężno

oba szlaki rozchodzą się, aby spotkać się ponownie w Mingajnach, a następnie w Henrykowie.

Lidzbark
Warmiński

Szlak drogowy podąża do Mingajn przez Babiak i Miłkowo, gdzie w 1517 r. Kopernik nadał nowemu gospodarzowi trzy ugorujące łany. Przy głównej drodze przez wieś ustawiono tablicę kopernikowską.

Kaplica Jeruzolimka w Ornecko, fot. arch. UMWWMM

39 km

Szlak pieszy został poprowadzony przez lasy Równiny Orneckiej, przez Bugi i Miejską Wieś. Warmińskie miejscowości obfitują w liczne **kapliczki**, które najczęściej pochodzą z XIX w. Dotychczas na Warmii skatalogowano 1333 kapliczki. Stawiano je zarówno we wsiach, przy drogach, jak i na polach, wśród lasów i nad jeziorami. Lasy pokrywające Równinę Ornecką obfitują w militarne pozostałości **Trójkąta Lidzbarskiego**, niemieckiego systemu umocnień budowanego w latach 30.

Pieniężno

XX w. Na terenie Polski mamy ok. 100 km tych umocnień, ciągnących się łukiem od Zalewu Wiślanego do granicy z Rosją. Niedaleko szlaku, opodal wsi Kaszuny, Nadleśnictwo Orneta oczyściło teren i przygotowało dla zwiedzających ścieżkę spacerową Szlak Fortyfikacji Trójkąta Lidzbarskiego, prezentując na niej różne rodzaje umocnień betonowych i ziemnych, wykonywanych na całej długości linii obronnej. W Mingajnach szlaki znów się rozdzielają.

Szlak drogowy, podążając dalej DW513, przecina trasę zlikwidowanej linii kolejowej Słobity – Bartoszyce.

Na liczącym 28 km odcinku pomiędzy Lidzbarkiem Warmińskim a Ornetą, po przystosowaniu dawnego torowiska, wytyczono na nim **Ścieżkę Rowerową Szlakiem Kolejowym**.

Tuż przed mostem kolejowym w Orniecie, tym razem czynnej linii Braniewo – Olsztyn, warto zjechać na chwilę w prawo do małej wsi **Krosno**, gdzie znajduje się jeden z warmińskich zespołów pielgrzymkowych. Legenda głosi, że w wodach przepływającej przez wieś Drwęcy Warmińskiej dzieci odnalazły figurkę Matki Bożej. W 1594 r. postawiono w Krośnie kapliczkę. Potem w latach 1710-1715 zmieniono bieg rzeki, a w ciągu następnych pięciu lat w miejscu znalezienia figurki zbudowano barokowy **kościół Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Józefa**. Fundatorem tego zespołu pielgrzymkowego był biskup warmiński Teodor Andrzej Potocki. W ołtarzu głównym kościoła znajduje się kopia cudownej figurki, poświęcona w 1960 r. przez biskupa warmińskiego Tomasza Wilczyńskiego. Oryginalna figurka niestety zaginęła w 1945 r. i do dziś nie natrafiono na jej ślad. Krośnieńskie sanktuarium, z uwagi na podobieństwa architektoniczne, często nazywane jest Małą Świętą Lipką. Powracając na szlak, wjeżdżamy do Ornety.

ORNETA

Orneta (9 tys.) po raz pierwszy została wymieniona w dokumentach jako miasto w 1313 r. Położona jest na Równinie Orneckiej nad Jeziorem Mieczowym i Drwęcą Warmińską. Należy do międzynarodowej sieci Cittaslow. W mieście znajduje się stacja kolejowa linii Braniewo – Olsztyn.

Pierwsza historyczna wzmianka o Orniecie pochodzi z 1308 r. i mówi o przekazaniu osady przez Krzyżaków pod kuratelę biskupa warmińskiego. W XIV w. Orneta na krótko stała się stolicą Warmii, za biskupa Hermana z Pragi, który tam właśnie przeniósł siedzibę biskupią z Braniewa. Od 1466 r. wraz z całą Warmią należała do Polski, aż do I rozbioru (1772), kiedy to przeszła pod pruskie panowanie. Podczas wojny pruskiej (1519-1521) po kilkudniowym oblężeniu miasto zajęli Krzyżacy. Bardzo dotkliwe zniszczenia przyniosła kilkukrotna okupacja szwedzka w XVII i na początku XVIII w. Wiek XIX rozpoczął się licznymi pożarami oraz zniszczeniami dokonanymi przez armię napoleońską.

Kościół św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Ornećcie, fot. arch. UMWWMM

Potem miasto odbudowano, połączono je linią kolejową z Olsztynem i Królewcem, wprowadzono w nim wiele nowoczesnych rozwiązań technicznych.

I wojna światowa ominęła Ornetę, zaś II wojna światowa – w porównaniu z sąsiednimi miastami – nie przyniosła jej tak dużych zniszczeń.

W obrębie orneckiego rynku zachowało się sporo zabytkowych kamienic, z których część pochodzi jeszcze z XVIII w. Ozdobą miasta jest **gotycki ratusz**, stojący pośrodku dzisiejszego pl. Wolności. XIV-wieczny budynek z obu stron wieńczy ozdobne szczyty. Na kalenicy ratusza w barokowej wieżyczce z 1721 r. wisi najstarszy dzwon na Warmii, wybijający godziny od 1384 r. Do bryły ratusza dołączone są małe domy, na

wzór średniowiecznych bud dla handlujących. Główne wejście w szczycie wschodnim ozdabiają kamienne tablice upamiętniające mieszkańców Ornety poległych w czasie I wojny światowej. Mimo iż wojna fizycznie nie dotarła do miasta, to jego mieszkańcy byli wcielani do wojska i walczyli na różnych frontach. W ratuszu od zawsze urzędowała rada miejska, nie inaczej jest i dzisiaj.

Wchodząc do budynku od strony zachodniej, trafiamy do **Galerii Dziedzictwa Ornety**, mieszczącej się w ratuszowych piwnicach. Od 2013 r. można tu zapoznać się z historią miasta, zaprezentowaną poprzez najważniejsze wydarzenia i inwestycje. Poza starymi dokumentami miejskimi, łącznie z unikatowym planem miasta z 1627 r., można tu zobaczyć pozostałości po 29 Pułku Lotnictwa Myśliwskiego, poznać historię statku pełnomorskiego MS „Orneta”, obejrzeć makietę dawnego węzła kolejowego stacji Orneta i zagłębić się w historii Trójkąta Lidzbarskiego.

Z rynku doskonale widać potężną bryłę **kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty**. Reprezentuje on architektoniczny typ bazylikowy, niemający odpowiednika na terenie Warmii. Trójnawowe wnętrze otoczone jest wieńcem kaplic, co tłumaczy występowanie licznych małych szczytów w elewacjach bocznych kościoła. Pierwotne wyposażenie świątyni przepadło w trakcie najazdu Szwedów na Warmię w XVII w. Obecnie użytkowane ołtarze reprezentują style barokowy i neogotycki. Ołtarz główny wykonany został w 1744 r. w warsztacie Jana Christiana Schmidta w Reszlu, jego dziełem jest również ambona. Najcenniejszy zabytek kościoła to zestaw średniowiecznych malowideł naściennych. „Koronacja Najświętszej Maryi Panny” jest datowana na ok. 1380 r., kilkadziesiąt lat młodsze są „Panny Mądre i Głupie” i „Św. Anna z Apostołami”.

Jedną z ulic odchodzącą od pl. Wolności jest ulica Zamkowa. **Zamku biskupiego** próżno jednak szukać w Ornećcie, został rozebrany przez Niemców w 1890 r. Na jego terenie wzniesiono neogotycki budynek szkoły. Przy odrobinie szczęścia można zajrzeć do jego gotyckich piwnic, które są jedyną pozostałością po orneckiej warowni.

Atrakcyjnym terenem rekreacyjnym miasta jest zrewitalizowany park nad Jeziorem Mieczowym.

Ratusz w Ornećcie, fot. arch. UMWWMM

Można tu korzystać ze ścieżek spacerowych i rowerowych, placów zabaw, siłowni zewnętrznej, plaży i znajdujących się przy niej pomostów.

Opuszczając Ornetę, przez Nowy Dwór docieramy do Henrykowa (we wsi jest stacja kolejowa), gdzie oba szlaki znów się spotykają, by ponownie się rozdzielić. Za Mingajnamy szlak pieszy wkracza na teren dawnego komornictwa pieniężnińskiego, które również podlegało warmińskiej kapitule katedralnej.

W Kumajnach zimą 1517 r. Kopernik przydzielił dwa łany Hansowi Molnerowi. Żeby dotrzeć do tablicy kopernikowskiej, należy zjechać w lewo do wsi.

Uliczka prowadząca do Galerii Art-Nova i punktu informacji turystycznej w Ornetcie, fot. arch. UMNMM

Uliczka prowadząca do Galerii Art-Nova i punktu informacji turystycznej w Ornetcie, fot. arch. UMNMM

Za Henrykowem teren zaczyna się nieco wznosić, gdyż wkraczamy na Wzniesienia Górowskie. W kierunku Pieniężna szlak drogowy poprowadzony jest DW507 przez Cieszęta i Kolonię Wojnicką. Szlak pieszy biegnie bocznymi drogami przez wieś Borowiec.

PIENIEŻNO

Miasto (2,8 tys.) założone prawdopodobnie na początku XIV w., dawna własność kapituły warmińskiej. Położone na Wzniesieniach Górowskich nad rzeką Wałszą. Na jego terenie zlokalizowano Miejsce Obsługi Rowerzystów szlaku Green Velo. W Pieniężnie funkcjonuje stacja kolejowa linii Braniewo – Olsztyn.

Dzisiejsze Pieniężno znajduje się na terenie dawnej osady pruskiej Melcekuke, od której wzięła się pierwotna nazwa miasta Melzak. Po pobiciu wodza noszącego imię Wewa Krzyżacy przekazali osadę biskupstwu warmińskiemu, zgodnie z ustaleniami umowy ze Stolicą Apostolską. Osada i tereny wokół niej stały się własnością warmińskiej kapituły katedralnej, która wybudowała zamek i miasto otoczone murami obronnymi. Melzak pierwszy raz został tytułowany miastem w 1312 r. Był jednym z trzech miast kapitulnych na Warmii. W latach 1466-1772 należał do Polski, w wyniku I rozbioru Polski przeszedł pod zwierzchność Prus.

Liczne wojny przynosiły mu duże zniszczenia, co jest widoczne do dziś, najbardziej w obrębie starówki. 18 lutego 1945 r. w trakcie operacji

wschodniopruskiej w niewyjaśnionych okolicznościach został zabity generał Iwan Czerniachowski, dowódca 3 Frontu Białoruskiego. Pomnik upamiętniający to wydarzenie został zdemontowany na mocy ustawy dekomunizacyjnej w 2015 r. Po II wojnie światowej odgórną decyzją Komisji Ustalania Nazw Miejscowości aż trzykrotnie zmieniano nazwę Melzaku.

Propozycje Wewno (nawiązanie do imienia wodza Prusów) czy Mąkowory (nawiązanie do niemieckiej nazwy i herbu miasta) nie przyjęły się. W 1946 r. miasto zyskało nową nazwę

Na szlaku rowerowym Green Velo, fot. arch. UMNMM

Kościół św. Piotra i Pawła w Pieniężnie, fot. arch. UMWWM

Pieniężno, na cześć zamordowanego przez Niemców ostatniego redaktora przedwojennej „Gazety Olsztyńskiej” – Seweryna Pieniężnego juniora.

Zespół staromiejski Pieniężna stanowi modelowy przykład zniszczeń wojennych. Dokonano ich w sierpniu 1944 r. w wyniku nalotu alianckiego na Królewiec. Zabudowania Pieniężna posłużyły jako cel treningowy przed właściwym bombardowaniem stolicy Prus Wschodnich. Przez lata powojenne udało się zabudować na nowo jedynie dwie pierzeje staromiejskich uliczek. Na środku rynku stoi zrujnowany **gotycki ratusz**. Aktualnie jest on zabezpieczony przed dalszym niszczeniem, a udaną inwestycją w ten obiekt było jak dotąd jedynie zamontowanie nowej wieżyczki w 1997 r. Po XIX-wiecznym **kościółce ewangelickim**

pozostała jedynie grożąca zawaleniem wieża. **Zamek kapituły warmińskiej**, ściśle związany z osobą Mikołaja Kopernika, również pozostaje w ruinie. Część zamku rozebrali Prusacy jeszcze w XIX w., reszty zniszczenia dokonała II wojna światowa.

Nad zrujnowanymi zabytkami Pieniężna góruje wysoka na 60 m wieża zachowanego w całości **kościółka Świętych Apostołów Piotra i Pawła**. Gotycka świątynia została w 1895 r. rozebrana, a dwa lata później Hilger Hertl z Muenster ukończył w jej miejscu budowę nowej – neogotyckiej. Wyjątkowością pieniężnińskiego kościoła jest obszerne pięcionawowe wnętrze, nakryte sklepieniem gwiaździstym, wspartym na wielobocznych filarach. Wyposażenie kościoła pochodzi zasadniczo z czasów jego budowy, z wyjątkiem XVII-wiecznych figur patronów kościoła, wykonanych przez Izaaka Rigę w Królewcju, oraz obrazów św. Wojciecha i Matki Bożej Niepokalanie Poczętej. Ponadto we wnętrzu uwagę zwracają znacznych rozmiarów, malowane stacje drogi krzyżowej. Przy kościele rozpoczyna się ścieżka prowadząca ze wzgórza, na którym położone jest Pieniężno, do rezerwatu przyrody.

Walory krajobrazowe rzeki Wąlszy doceniano już ponad sto lat temu, obejmując jej najcenniejszy fragment ochroną w 1907 r. **Rezerwat przyrody Dolina**

Rzeki Wąlszy został ustanowiony w 1957 r. na powierzchni nieco ponad 2 km².

Obejmuje głęboko wcięta dolinę rzeki poniżej Pieniężna, porośniętą łęgami i grądami. Dolina Wąlszy jest bardzo wąska, a jej strome zbocza przypominają górski wąwóz. Z uwagi na przewyższenia, występują tu gatunki roślin częściej spotykanych na terenach pogórzy. Można tam zobaczyć rzadko spotykane gatunki, takie jak tojad dziobaty czy buławik czerwony.

Najcenniejszym przedstawicielem fauny jest kilkunastomilimetrowy chrząszcz – rozpuć lepiężnikowiec, charakterystyczny dla Karpat i Sudetów, prawie niewystępujący w innych częściach Polski. Wytyczona dla zwiedzających **ścieżka edukacyjna Czarci Jar** liczy 7 km i obejmuje mniej więcej 2/3 rezerwatu po obu stronach doliny rzecznej. Część trasy poprowadzona jest specjalnie zbudowanymi pomostami,

Rezerwat przyrody Dolina Rzeki Wąlszy, fot. arch. UMWWM

przywieszonymi do ścian wąwozu. Wejście do rezerwatu znajduje się u podnóża pieniężnińskiego zamku. Zaraz po wejściu na ścieżkę przechodzi się pod drugim co do wysokości czynnym mostem kolejowym w Polsce. Linij z Olsztyna do Braniewa uruchomiono w 1885 r., wtedy też oddano do użytku most nad Walszą. Wyszadzony podczas II wojny światowej, został odbudowany w identycznym kształcie w 1951 r. U podnóża obecnych filarów mostu można oglądać ceglane elementy pierwotnej budowli. Pociągi przejeżdżają nad Walszą na wysokości 28 m. Na ścieżce edukacyjnej przy źródle znajduje się kapliczka, ufundowana w 1826 r. przez rodzinę Gehrmanów.

Kapliczka na terenie Pięno, fot. arch. UMWWMM

Wybierając krótszy wariant spaceru prawym brzegiem Walszy, można opuścić rezerwat, schodząc bezpośrednio do klasztoru werbistów.

Z początkiem XX w. werbiści podjęli próby uruchomienia własnej placówki na Warmii. Wśród planów było m.in. przejęcie dawnej biskupiej rezydencji letniej w Smolajnach, tę propozycję wysunęła kapituła warmińska. **Klasztor księży werbistów** stanął ostatecznie w Pięno na gruntach małżeństwa Kruegerów. Budowa założenia klasztorno-seminaryjnego trwała w latach 1921-1931. Dwupiętrowy, czteroskrzydłowy gmach wzniesiono w stylu neogotyckim. Patronem klasztoru ustanowiono św. Wojciecha, jego figura do dzisiaj ozdabia główny fronton budynku. Placówka werbistów miała przede wszystkim szkolić kandydatów do pracy misyjnej na różnych kontynentach. Po II wojnie światowej niemieckich werbistów zastąpili polscy, a charakter szkoleniowy klasztoru został utrzymany. Po kilku latach przerwy, od 1948 r. kontynuowane jest tutaj szkolenie kleryków z Polskiej Prowincji Zgromadzenia Słowa Bożego.

Misyjne Seminarium Duchowne Księżów Werbistów w Pięno, fot. arch. UMWWMM

W 1965 r. w klasztorze otwarto **Muzeum Misyjno-Etnograficzne**, które zgromadziło kilka tysięcy eksponatów, przybliżających kulturę materialną

ludów Ameryki, Azji, Afryki i Oceanii, do których docierają misje werbistów. Pięnońska kolekcja jest najbogatszą tego typu w Polsce. Wznajdującej się obok muzeum kawiarence misyjnej można chwilę odpocząć. Odwiedzając werbistów, warto zajrzeć na cmentarz seminaryjny, gdzie pochowani są zakonnicy misjonarze. Uwagę przykuwają umieszczone na krzyżach nie dwie, ale trzy daty. Obok dat urodzin i śmierci zapisane zostały daty pierwszych ślubów lub święceń kapłańskich. W narożniku parku przylegającego do cmentarza można odnaleźć kaplicę z nazwiskami wszystkich zmarłych werbistów.

Wystawa w Muzeum Misyjno-Etnograficznym w Pięno, fot. arch. UMWWMM

PIENIĘŻNO – BRANIEWO

Pieniężno

Amfiteatr miejski w Braniewie, fot. arch. UMWWMM

Na tym odcinku oba szlaki oddalają się od siebie bardzo znacznie. Szlak drogowy ma krótszy przebieg, z Pieniężna kieruje się DW507 na północ. Szlak pieszy **29,5 km** odbija dość mocno w kierunku zachodnim, by po osiągnięciu rzeki Pasłęki wraz z jej biegiem podążać do Braniewa.

Podróżując szlakiem drogowym, po przejechaniu przez Sawity, Piotrowiec i Białczyn, na chwilę opuszczamy Warmię, udając się na ziemie określone kiedyś jako Natangia i należące do Krzyżaków, a od 1525 r. – do Prus

Braniewo

Książęcych. W **Lipownie** można oglądać ruiny pałacu wybudowanego w XVIII w. przez Albrechta Zygmunta von Zeiguta-Stanisławskiego, jednego z niesłubnych potomków króla Polski Augusta II Mocnego. W XIX w. pałac przez 28 lat należał do Dohnów, najpotężniejszego rodu w tej części Prus Książęcych. Niestety w 1979 r. budowla spłonęła. Mijając Grodzie, przed wsią Maciejewo przecinamy legendarną „Berlinkę”. Budowę autostrady z Berlina do Królewca zainicjował w 1933 r. kanclerz Niemiec Adolf Hitler. Cztery lata później oddano jedną nitkę odcinka Elbląg – Królewiec. Całej drogi nigdy nie ukończono, a odcinek przebiegający od Elbląga do przejścia granicznego w Grzechotkach gruntownie odnowiono w 2008 r. Podobnie jak pałac w Lipownie, nie miał szczęścia również pałac rodu Lange w **Świętochowie**. Oba podzieliły, niestety, los wielu innych w Prusach Wschodnich i dziś pozostają w ruinie. Tuż przed Braniewem szlak powraca na Warmię.

Szlak pieszy, opuszczając Pieniężno, podąża przez wsie dawnego komornictwa pieniężnińskiego Wojnity i Brzostki. W Długoborze, w murze okalającym średniowieczny kościół św. Jana Ewangelisty, można odnaleźć resztki pomnika poświęconego poległym w I wojnie światowej. Na pierwszy rzut oka wygląda on jak zwyczajna warmińska kapliczka z figurą Chrystusa. Jego pierwotne przeznaczenie zdradza przedstawienie Krzyża Żelaznego, niemieckiego odznaczenia wojskowego nadawanego za męstwo na polu bitwy.

Za Łozami szlak przekracza Pasłękę, wchodząc na teren dawnych Prus Książęcych, do ich części zwanej Prusami Górnymi lub Oberlandem. Po prawej stronie mostu widać przyczółek i część filaru starszego mostu z 1905 r., wysadzonego podczas odwrotu Niemców w 1945 r. We wsi Ławki, należącej niegdyś do Dohnów, na tle ruin kościoła wyróżnia się odnowiony pomnik

Pieniężno

52 km

Braniewo

poświęcony poległym w I wojnie światowej. Zmierzając dalej, docieramy do Jeziora

Park w Braniewie, fot. arch. UMWWMM

Pierzchalskiego, sztucznie utworzonego w 1916 r. na rzece Pasłęce. Idąc zachodnim brzegiem zbiornika, napotykamy tablice **ścieżki dydaktycznej Leśne Prawdy**, wytyczonej przez Nadleśnictwo Zaporowo. Przekraczając ponownie Pasłękę na moście w Trąbkach, powracamy na Warmię. Tuż za mostem znajduje się **kąpielisko nad Jeziorem Pierzchalskim**. Przekraczając „Berlinkę” w Wielewie, przez Bemowiznę docieramy do Braniewa.

BRANIEWO

Miasto, obecnie powiatowe (17 tys.), założone w II połowie XIII w. przez biskupów warmińskich. Najstarsze miasto na Warmii, pierwsza siedziba biskupów warmińskich. Położone w dolnym biegu Pasłęki, nieopodal jej ujścia do Zalewu Wiślanego, niegdyś morski port hanzeatycki. Na terenie miasta znajdują się: Miejsce Obsługi Rowerzystów szlaku Green Velo, port Pętli Żuławskiej, stacja kolejowa linii wiodącej do Olsztyna. Braniewo to jedno z najbardziej zniszczonych podczas II wojny światowej miast warmińskich. Obecnie należy do sieci Cittaslow. Pierwszym interesującym obiektem architektonicznym w Braniewie jest ceglany, neogotycki budynek urzędu miasta z 1878 r., przed wojną siedziba starostwa powiatowego.

Po pożarze budynku w latach 80. XX w. zabytkowe witraże z panoramami Fromborka, Ornety i Pieniężna przeniesiono do fromborskiego Muzeum Mikołaja Kopernika. Warto też obejrzeć sąsiadujący z budynkiem ponadstuletni dworzec kolejowy, utrzymany w tym samym stylu architektonicznym. Stacja Braniewo pełni funkcję jedynego kolejowego przejścia granicznego z Rosją. Podążając dalej, mijamy niewielką późnogotycką świątynię, użytkowaną jako **greckokatolicka cerkiew Świętej Trójcy**.

Docierając do głównego skrzyżowania, warto zajrzeć do późnoklasycystycznego **kościółka św. Antoniego**. Zaprojektował go Karl Friedrich Schinkel dla gminy ewangelickiej, wznoszono go w latach 1830-1838. Po II wojnie światowej został przekazany katolikom.

W jego wnętrzu zachowały się charakterystyczne dla kościołów protestanckich empory. W styczniu 2016 r.

groźny pożar strawił połacie dachowe. Akcja gaśnicza przyniosła duże straty, zamarznięta woda utworzyła ciężkie nawisy lodowe na emporach. Obecnie wyremontowany kościół znów służy wiernym. Przed świątynią rośnie okazały pomnikowy dąb szypułkowy, mający w obwodzie 450 cm. Przekraczając ozdobiony wieżyczkami z latarenkami most na Pasłęce, docieramy do historycznego centrum Braniewa.

Zwiedzanie rozpoczynamy od braniewskiego **kościółka farnego św. Katarzyny**, przy którym znajduje się wygodny i obszerny parking. Przed świątynią ustawiono pomnik **bl. Reginy Protmann**, założycielki

jedynego zgromadzenia zakonnego, które powstało na Warmii. W 1583 r. sformułowała ona regułę Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny Dziewicy i Męczennicy, dając początek istnieniu zakonu katarzynek. Beatyfikowana w 1999 r. przez św. Jana Pawła II.

Kościół św. Antoniego w Braniewie, fot. arch. UMWWM

Kościół św. Katarzyny w Braniewie, fot. arch. UMWWM

Wieża bramna zamku biskupów warmińskich, fot. arch. UMNWMM

Filigranowa figura zakonnicy sąsiaduje z potężną bryłą kościoła. Ta XIV-wieczna gotycka świątynia została mocno zniszczona podczas II wojny światowej. Wycofujący się z Braniewa Niemcy wysadzili wysoką na 63 m kościelną wieżę, zawałeni uległy także dachy, sklepienia i fragmenty ścian nośnych. Przez dziesięciolecia ruiny kościoła szpeciły centrum miasta. Odbudowę rozpoczęto w 1979 r. Długość nawy halowej świątyni wynosi 41 m, szerokość 26,4 m. Zrekonstruowano sklepienia gwiaździste, rozpięte na wysokości 16 m nad posadzką. W rozplanowaniu kościoła zwraca uwagę usytuowana przy prezbiterium dodatkowa empora śpiewacza, ufundowana w 1500 r. przez biskupa warmińskiego Łukasza Watzenrodego. Wnętrze bazyliki jest skromne, większość wyposażenia kościoła przepadła w pożodze

wojennej. Można je obejrzeć na starych zdjęciach eksponowanych w krukich wejściowej. W południowej nawie bocznej znajdziemy wmurowaną w ścianę płytę nagrobną biskupa Warmii Pawła Legendorfa, pochowanego w braniewskim kościele w 1467 r. Metalowa dekoracja płyty jest eksponowana w zamku w Lidzbarku Warmińskim. Odbudowana została również krypta Reginy Protmann, która symbolicznie pozostaje pusta.

Po zwiedzeniu bazyliki warto udać się na spacer po centrum Braniewa. Idąc w prawo, po chwili docieramy do **wieży bramnej zamku biskupów warmińskich**. Ta jedyna pozostałość po zamku kryje na piętrze gotycką kaplicę. Po remoncie i adaptacji wieży w jej murach działa punkt informacji turystycznej, a na jej szczycie urządzono taras widokowy.

Schodząc w dół wokół dawnej fosy, docieramy do XVIII-wiecznego barokowego **Domu Konwertytów**, zwanego pałacem Potockiego. Budowla ufundowana przez biskupa warmińskiego Teodora Andrzeja Potockiego pierwotnie służyła osobom, które dokonały konwersji z protestantyzmu na katolicyzm. Wspaniale odrestaurowana w 2015 r., znów lśni blaskiem jak przed wiekami. Naprzeciw znajduje się **ogród botaniczny**. Na bazie istniejącego w tym miejscu od 1893 r. ogrodu botanicznego otwarto w 1958 r. ogród zoologiczny, w którym w czasach świetności można było zobaczyć ok. 200 gatunków zwierząt. Od 2016 r. nastąpił powrót do formuły ogrodu botanicznego. Za ogrodem rozciąga się widok na neogotycki **klasztor Regina Coeli**, główną siedzibę katarzynek w Polsce. Część klasztoru jest udostępniona do zwiedzania, funkcjonuje tam niewielkie muzeum.

Siostry od lat zaopatrują archidiecezję warmińską w hostie, komunikanty i opłatki dla wiernych. Wracając wokół fosy w kierunku bazyliki, dochodzimy do zabudowań dawnego **seminarium duchownego Hosianum**, działającego w Braniewie w latach 1565-1945. Dziś seminarium działa w Olsztynie, a w ocalałych pomieszczeniach rozgościł się zespół szkół zawodowych. Staraniem pasjonatów z Towarzystwa Miłośników Braniewa pod arkadami na parterze budynku w 2016 r. otwarto **Muzeum Ziemi Braniewskiej**. Tym samym przywrócone zostały przedwojenne tradycje muzealne

Klasztor św. Katarzyny „Regina Coeli” w Braniewie, fot. arch. UMNWMM

miasta. Wystawy znajdują się też w czterokondygnacyjnej gotyckiej Wieży Kleszej, bezpośrednio przylegającej do budynku muzeum. Powracając przed bazylikę, warto spojrzeć na miejsce po drugiej stronie ulicy, gdzie stał braniewski ratusz. Spalony w 1945 r., wkrótce potem został rozebrany. Na trawniku w miejscu ratusza odnajdziemy tablicę upamiętniającą Napoleona. Cesarz Francuzów, przejeżdżając przez Braniewo w 1812 r., zatrzymał się w tym miejscu i spotkał z władzami miasta. Uderzono wtedy w dzwony kościoła św. Katarzyny, których dźwięk bardzo przypadł do gustu Napoleonowi.

Braniewo

BRANIEWO – FROMBORK

Przez Braniewo szlaki drogowy i pieszy biegną ulicami: Olsztyńską, Kościuszki i Piłsudskiego. Następnie pieszy odbiega ulicami Portową, Morską i Świętokrzyską, i dalej wiedzie przez Józefowo, Podgórze i Cielętnik. Szlak drogowy na rondzie Andersa skręca w ulicę Elbląską, podążając dalej DW504 do Fromborka. Za Cielętnikiem oba szlaki znów się łączą, biegnąc razem do Fromborka. We Fromborku prowadzą ulicami: Braniewską, Kopernika i Elbląską.

Szlak drogowy na rogatkach miasta przebiega obok największego cmentarza żołnierzy Armii Radzieckiej

w Polsce. Cmentarz zajmuje 6,5 ha, dokonano na nim

Frombork

dokładnie 31257 pochówków, z czego jedynie nieco ponad 4 tys. żołnierzy znamy z imienia i nazwiska. Tworząc tę nekropolię, żołnierzy ekshumowano i zwożono przez 12 lat z terenu Warmii i Mazur. Kamienne dekoracje cmentarza zaprojektował i wykonał Bolesław Marschall z Reszla, autor wielu prac rzeźbiarskich w regionie.

Dalej uwagę zwracają szkółki drzew ozdobnych ciągnące się po prawej stronie szosy.

W Stępniu droga przecina tory **Kolei Nadzalewowej**, malowniczo poprowadzonej brzegiem Zalewu Wiślanego. Zbudowana w latach 1897-1899, służyła m.in. cesarzowi Wilhelmowi II do dojazdu do jego letniej rezydencji w Kadynach. Przywrócenie

ruchu turystycznego na tej trasie od wielu lat jest przedmiotem dyskusji. Jej efektem jest uruchomienie tras drezyn rowerowych (z Fromborka i Tolk Micka).

Szlak pieszy przebiega obok zabudowań Browaru Braniewo, działającego od 1854 r.

Obecnie produkowane jest w nim piwo marki Braniewo. Na skraju miasta docieramy do **sanktuarium św. Krzyża**. Podczas najazdu Szwedów w 1626 r. żołnierze przestrelili kulami obraz Tronu Łaski, wiszący na drzewie w miejscu dzisiejszego kościoła. Z przestreliny wypłynęła ciecz o kolorze krwi. Po tym wydarzeniu obraz trafił do kaplicy na Zamku Królewskim w Warszawie,

Wnętrze Kościoła Świętego Krzyża w Braniewie, fot. arch. UMNWMM

9,6 km

Braniewo

12 km

Frombork

Kościół Świętego Krzyża w Braniewie, fot. arch. UMNWMM

Kanał Kopernika we Fromborku, fot. arch. UMWM

gdzie wisiął przez blisko pół wieku. Po zbudowaniu przez jezuitów kaplicy w Braniewie uroczyste powrócił na Warmię. Dziś jest ozdobą barokowego sanktuarium wzniesionego w latach 1722-1742. Wyposażenie kościoła jest jednolite, utrzymane w duchu baroku. Wykonawstwo ołtarzy przypisywane jest wybitnemu warmińskiemu rzeźbiarzowi Janowi Chrystianowi Schmidtowi z Reszla. Obecnie sanktuarium zarządzają ojcowie redemptoryści. Kościół jest malowniczo położony nad Pasłęką.

Dalej szlak podąża skrajem Wybrzeża Staropruskiego przez dwie niewielkie wsie: Józefowo i Podgórze, docierając do Cielętnika. Ok. 500 m od głównego skrzyżowania wsi w kierunku Zalewu Wiślanego rozciąga się **rezerwat przyrody**

Cielętnik. Został ustanowiony w 1959 r. celem ochrony roślinności mokradłowej. Na jego terenie rośnie m.in. brzoza niska, osiągająca do ok. 2 m wysokości. Efektownie wyglądają kwitnące storczyki szerokolistne i przetaczniki długolistne. Występuje tam również zagrożony wyginięciem fiołek torfowy. Za Cielętnikiem szlak pieszy dociera do szosy, łącząc się ze szlakiem drogowym.

Przed Fromborkiem przekraczamy liczącą 54 km rzekę **Baudę**, objętą granicami obszaru chronionego krajobrazu. Spacerując wzdłuż niej, można natknąć się na betonowe pozostałości schronów Trójkąta Lidzbarskiego.

Bauda zaopatrywała Frombork w wodę, dzięki wykopanemu w 1427 r. kanałowi o długości 6 km, który dziś nosi nazwę Kanału Kopernika. Nazwa nie do końca jest adekwatna, gdyż sugeruje zaprojektowanie kanału przez samego Kopernika, a w rzeczywistości kanał jest starszy od astronoma o blisko pół wieku.

Kanał przestał pełnić swoją rolę w XX w. Szlak prowadzi przez most przerzucony nad obecnie osuszonym korytem przepokopy. Schodząc drogą w dół, natykamy się na pierwsze zabudowania Fromborka.

FROMBORK

Miasto (2,3 tys.) zostało po raz pierwszy wymienione w źródłach w 1278 r. Od wielu wieków stanowi siedzibę warmińskiej kapituły katedralnej. Zabudowa miejska jest zlokalizowana głównie pomiędzy Wzgórzem Katedralnym a brzegiem Zalewu Wiślanego. We Fromborku znajduje się Miejsce Obsługi Rowerzystów szlaku Green Velo oraz port Pętli Żuławskiej. Miasto zostało odbudowane ze zniszczeń wojennych podczas harcerskiej akcji „Operacja 1001 – Frombork”, prowadzonej w latach 1967-1973. Mikołaj Kopernik mieszkał tutaj przez blisko 30 lat, tutaj też zmarł i został pochowany.

Szpital św. Ducha - działy historii medycyny Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, fot. arch. UMWM

Wkraczając do Fromborka, od razu docieramy do niezwykle interesującego zabytku, którym jest zespół **szpitala św. Ducha**. Zbudowany w latach 1426-1433, został wkrótce przekazany w zarząd zakonowi antonitów. W 1686 r. z fundacji kanonika Wawrzyńca Ludwika Demutha wzniesiono nowy budynek szpitalny, dobudowany do zachowanej kaplicy św. Anny. Tym samym zespół szpitalny uzyskał wygląd, który dotrwał do dzisiaj. Po gruntownej odnowie, prowadzonej w latach 1978-1989, w jego wnętrzach urządzono **dział historii medycyny Muzeum Mikołaja Kopernika**.

Wystawy zlokalizowano w nawie głównej szpitala oraz w 12 bocznych celach dla chorych.

Prezentowane są tam zabytki związane z dawną medycyną – od fiolek na leki po skomplikowane narzędzia chirurgiczne. W apsydzie kaplicy zachowało się bardzo cenne średniowieczne malowidło przedstawiające Sąd Ostateczny. W przyszpitalnym ogrodzie urządzono herbarium, w którym rosną zioła, używane w dawnym i dzisiejszym lecznictwie. Zespół szpitala św. Ducha jest jedynym dobrze zachowanym obiektem tego typu w Polsce.

Nad centrum miasta góruje **Wieża Wodna**, najstarszy tego typu budynek na Warmii. Zbudowana w 1571 r. przez mistrza Stanisława, miała za zadanie dostarczanie wody na Wzgórze Katedralne. Usytuowana nad Kanałem Kopernika, przez dwa wieki pracowała dzięki systemowi czepaków, zamontowanych przez Valentina Haendla z Wrocławia, pradiadka słynnego kompozytora doby baroku. Dziś służy za punkt widokowy, w jej wnętrzu działa kawiarenka. Wejścia na wzgórze strzeże **pomnik Mikołaja Kopernika**. Potężny (6 m wysokości) spiżowy monument został wykonany w 1973 r. przez Mieczysława Weltera. Jego odsłonięcie uświetniło obchody 500-lecia urodzin Kopernika. Dalej kamienne schody prowadzą na **Wzgórze Katedralne**. Ten przypominający średniowieczny zamek zespół fortyfikacji przez wieki był własnością kapituły warmińskiej. Na rozległy dziedziniec wchodzimy przez Bramę Południową po moście przerzuconym nad fundamentami

barbakanu, zbudowanego w fosie w 1537 r. Przy bramie rośnie pomnikowy **dąb Mikołaj**, liczący sobie 600 lat, a więc pamiętający Mikołaja Kopernika. Po przekroczeniu bramy widzimy w pełnej okazałości najważniejszą budowlę kompleksu.

Archikatedra Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Andrzeja to największy kościół na Warmii. Długość świątyni wynosi niemal 100 m, samo prezbiterium jest długie na 30 m. Budowla została wzniesiona w latach 1329-1388. Do jej wnętrza wchodzimy przez dwa bogato dekorowane, ostrołukowe portale, których nie powstydzilyby się najpiękniejsze gotyckie katedry Niemiec, Anglii czy Francji. Potężne halowe wnętrze mieści łącznie 25 ołtarzy, spośród których 16 ustawionych przy filarach należało do kanoników katedralnych.

Ekspozycja w szpitalu św. Ducha we Fromborku, fot. arch. UMMWMM

Pomnik Kopernika u stóp Wzgórza Katedralnego we Fromborku, fot. arch. UMMWMM

Archikatedra Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Andrzeja Apostoła we Fromborku, fot. arch. UMM

Archikatedra Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Andrzeja Apostoła we Fromborku, fot. arch. UMM

Większość z nich pochodzi z XVII w. Kanonicy zmuszeni byli bowiem do fundowania nowych ołtarzy, gdyż poprzednie zostały skradzione przez Szwedów podczas najazdu na Polskę w 1626 r.

Najcenniejszym ołtarzem w bazylice jest stojący obecnie w nawie bocznej tzw. poliptyk Watzenrodego, wykonany w Toruniu w 1504 r. Mimo częściowego zdekompletowania nadal jest przykładem wspaniałej gotyckiej snycerki, określanej mianem pomorskiej. Centralną część ołtarza wypełnia ponadnaturalnych rozmiarów figura Najświętszej Marii Panny w otoczeniu Ojców i Doktorów Kościoła oraz świętych: Ambrożego, Grzegorza, Augustyna i Hieronima. Ścianę

wschodnią prezbiterium wypełnia monumentalny marmurowy ołtarz główny, który wykonano w 1750 r. według projektu Franciszka Placidiego. Obrazy przedstawiające Wniebowzięcie oraz św. Andrzeja Apostoła namalował Stefan Torelli z Dreżna. Ozdobą tej części kościoła niewątpliwie są późnobarokowe stalle kanonickie. Ogrom świątyni wymusił fundację tzw. ołtarza wczesnej mszy, usytuowanego już w nawie głównej archikatedry. Obecny niski ołtarz wykonano w 1909 r.

Nie sposób nie wspomnieć o ołtarzu św. Krzyża stojącym przy trzecim filarze nawy południowej. Stoi on dziś w miejscu ołtarza, którym opiekował się Mikołaj Kopernik. Zgodnie z regułą, obok tego ołtarza został też pochowany. Po 200 latach poszukiwań, w końcu w 2005 r. odnaleziono grób najsynniejszego z kanoników. 22 maja 2010 r. urządzono mu powtórny pogrzeb w archikatedrze fromborskiej, Kopernik spoczął w sarkofagu, zaprojektowanym przez Andrzeja Ryczka z Nowego Jorku, a wykonanym z drewna sandałowego. Kapituła warmińska ufundowała mu pomnik nagrobny, który ustawiono nad podświetloną niszą z trumną.

W natłoku wrażeń nie można przeoczyć wspaniale zdobionej kaplicy Najświętszego Zbawiciela, dobudowanej w XVIII w. z fundacji biskupa Krzysztofa Andrzeja Szembeka. Ozdabia ją polichromia, wykonana przez Macieja Jana Meyera z Lidzbarka Warmińskiego, słynnego dekoratora sanktuarium w Świętej Lipce. Kaplicę zamyka ozdobna, ręcznie kuta krata, wykonana przez Jana i Krzysztofa Schwartzów z Reszla. Organy archikatedralne zaprojektował i wykonał Daniel Nitrowski z Gdańska w 1683 r. Prospekt został gruntownie przebudowany w 1935 r. przez Emanuela Kempera z Lubeki.

Organy w Archikatedrze Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Andrzeja, fot. arch. UMM

Organy w Archikatedrze Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Andrzeja, fot. arch. UMM

Wtedy połączono jednym stołem gry organy główne z małymi, grającymi w przyprezbiterialnej kaplicy św. Jerzego. Przebudowa była tak znaczna, że klawiatury wraz z miejscem dla organisty przeniesiono na dół do nawy głównej świątyni. Dzięki temu zabiegowi, uczestnicząc w prezentacjach organowych, można nie tylko ich słuchać, ale i oglądać artystę przy pracy. Obecnie organy liczą 61 głosów i 4256 piszczałek. W ramach trwających kilka lat prac restauracyjnych poddano remontowi wiele elementów archikatedry. Dzięki temu udostępniono zwiedzającym **skarbiec**, w którym urządzono wystawę zgromadzonych w nim zabytkowych szat i naczyń liturgicznych. Wyremontowano także poddasze budowli, gdzie zachowała się więźba dachowa z XVI w.

Wieża Kopernika na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku, fot. arch. UMWWM

W otoczeniu katedry zwracają uwagę dwie wieże.

Pierwsza z nich, zwieńczona iglicą z symbolem Słońca, to **Wieża Kopernika**. Astronom nabył ją nie w celach mieszkalnych, ale dla zadośćuczynienia obowiązkowi posiadania jednego domu w obrębie murów zespołu katedralnego. To właśnie na nieistniejącym tarasie tej wieży Jan Matejko ulokował Kopernika, malując najsłynniejszy z przedstawiających go obrazów: „Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem”. Dużo wyższa od Wieży Kopernika jest dawna dzwonnica, zwana **Wieżą Radziejowskiego**. Ufundowana w 1685 r. przez biskupa warmińskiego Michała Stefana Radziejowskiego,

Wnętrze Wieży Radziejowskiego we Fromborku, fot. arch. UMWWM

krewniaka króla Jana III Sobieskiego, została posadowiona na artyleryjskim oktagonie. Ta budowla obronna kryje obecnie w swoim wnętrzu **planetarium**, a w wieży codziennie odbywa się eksperyment związany z wahadłem Foucaulta. Wążąca 46 kg kula, zawieszona na linie o długości 28,5 m, zostaje wprawiona w ruch wahadłowy. Wraz z upływem czasu płaszczyzna jej wahanía zmienia się (linia, którą wahającą się kula wyznacza na podłożu, stopniowo przesuwa się względem wyznaczonej wcześniej). Doświadczenie to jest dowodem na ruch obrotowy Ziemi, gdyż to właśnie on wywołuje przesunięcie płaszczyzny ruchu wahadła.

Ekspozycja w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, fot. arch. UMWWM

Stara Wozownia we Fromborku, fot. arch. UMWWWM

Z tarasu widokowego wieży rozciąga się najlepszy widok na Wzgórze Katedralne, Frombork, Zalew Wiślan, Mierzę Wiślaną i Wysoczyznę Elbląską. Kończąc zwiedzanie Wzgórza Katedralnego, obowiązkowo trzeba odwiedzić **Muzeum Mikołaja Kopernika**, znajdujące się w dawnym pałacu biskupim. Na wystawie poświęconej Mikołajowi Kopernikowi można zobaczyć rekonstrukcje instrumentów obserwacyjnych, których używał, księgi, recepty, a także portrety kanonika i miniaturowe modele jego najśłynniejszych pomników. Druga z działających w kompleksie placówek: **Muzeum Pomnika Historii Frombork Zespół Katedralny**, udostępnia do zwiedzania m.in. archikatedrę i Wieżę Radziejowskiego.

W 2020 r. zakończono remont dwóch zabytkowych budowli poza murami kompleksu katedralnego: **nowego pałacu biskupiego i wozowni**.

W reprezentacyjnych salach pałacu urządzono wystawę upamiętniającą jego dawnych mieszkańców i gości. W wozowni powstała galeria sztuki oraz pracownie artystyczne.

Opuszczając Wzgórze Katedralne, uznane w 1994 r. za pomnik historii, warto jeszcze na chwilę zejść do miasta. Przebudowany w 2015 r. Stary Rynek ozdabia kompozycja nawiązująca do modelu Układu Słonecznego z **Ławeczką Kopernika**. Na orbicie przypisanej Ziemi zaznaczone są miasta związane z życiem Kopernika. Odlana z brązu postać astronoma siedzi na ławeczce, ustawionej również na tej orbicie.

Ławeczka Mikołaja Kopernika na Starym Rynku we Fromborku, fot. arch. UMWWWM

W parku nieopodal Wieży Wodnej został ustawiony Kamień Exodusu. Dwujęzyczny napis na tablicy informuje o 450 tys. mieszkańców dawnych Prus Wschodnich, którym udało się uciec przed Armią Czerwoną i przeżyć. **Port fromborski** obsługuje połączenia pasażerskie do Krynicy Morskiej, można z niego udać się również na rejs spacerowy po Zalewie Wiślanym. Z portu można przejść promenadą na nową **plażę miejską** usytuowaną nad zalewem. Uprawianiu aktywnej rekreacji sprzyjają tutaj: strefa ćwiczeń, siłownia zewnętrzna, boiska o nawierzchni piaszczystej, betonowe molo daleko wybiegające w wody zalewu.

Port we Fromborku, fot. arch. UMWWWM

Frombork

FROMBORK – TOLKMICKO

16,8 km

Szlaki drogowy i pieszy biegną razem DW504 do Narusy. Tam szlak pieszy skręca do Przylesia, a potem biegnie wzdłuż Zalewu Wiślanego przez Święty Kamień i Nowy

Wiek do Tolkmicka, gdzie obydwie szlaki znów się spotykają.

Tuż za Narusą, na moście na rzece Narusie, przebiega granica Warmii. Odtąd Szlak Kopernikowski biegnie przez historyczne Pomorze. Za mostem szlak pieszy opuszcza

Tolkmicko

główną drogę, a drogowy prowadzi dalej do Pogrodzia obok neogotyckiego kościoła św. Mikołaja z 1879 r. Pogrodzie zapisało się w historii dramatycznym wydarzeniem. W 1369 r.

spotkali się tam wielki mistrz zakonu krzyżackiego Winrych

von Kniprode z biskupem warmińskim Janem Stryprockiem. Podczas burzliwej rozmowy dotyczącej sporów granicznych Kniprode wyjął miecz i zamachnął się na Stryprocka. Biskup uniknął śmierci dzięki komturowi Elbląga Ortolfowi von Trierowi, który w ostatniej chwili powstrzymał wielkiego mistrza. Obrażony biskup rzucił kłutwę na zakon i wyjechał do Awinionu złożyć skargę u papieża.

Na wzgórzu za wsią zwraca uwagę kaplica, postawiona w czasie epidemii dżumy, szalejącej na początku XVIII w. Kilkaset metrów dalej wkraczamy na teren Parku Krajobrazowego Wysoczyzny Elbląskiej, powołanego do życia w 1985 r. Za wsią Nowinka w 2006 r. ustanowiono rezerwat o tej samej nazwie, chroniący doliny erozyjne porośnięte lasem bukowym. Szlak pieszy dociera do Kolei Nadzalewowej i wzdłuż niej biegnie dalej do Tolkmicka. Po drodze przebiega przez Święty Kamień – osadę, która wzięła swoją nazwę

od olbrzymiego głazu leżącego w wodach Zalewu Wiślanego. Aby do niego dotrzeć, należy zejść w dół rozległym wąwozem o przewyższeniu sięgającym 60 m, a następnie przekroczyć torowisko. Liczący w obwodzie 13,8 m i wysoki na 2,2 m głaz znajduje się w odległości kilkunastu metrów od plaży. Kamień uchodzi za ołtarz wykorzystywany do składania ofiar przez pogańskich Warmów, zamieszkujących nad Zalewem Wiślanym we wczesnym średniowieczu.

Port w Tolkmicku, fot. arch. UMWWMM

Frombork

13 km

Tolkmicko

Święty Kamień - pomnik przyrody przy brzegu Zalewu Wiślanego, fot. arch. UMWWMM

TOLKMICKO

Kościół św. Jakuba Apostoła w Tolkmicku, fot. arch. UMWWMM

Miasto (2,7 tys.) nad Stradanką, założone przez Krzyżaków w 1296 r. Położone na stokach Wysoczyzny Elbląskiej, łagodnie schodzących ku brzegom zalewu. Są tu port pasażerski obsługujący żeglugę na Zalewie Wiślanym, przystań żeglarska Pętli Żuławskiej i port rybacki. W mieście znajduje się też Miejsce Obsługi Rowerzystów szlaku Green Velo. Najcenniejszym zabytkiem Tolkmicka jest **kościół św. Jakuba**, wzniesiony w XIV w. Po dotkliwych pożarach z 1550 i 1767 r. był gruntownie odnawiany. Rozbudowa z lat 1901-1902 przyniosła powiększenie gotyckiej świątyni o transept. We wnętrzu kościoła najważniejszymi zabytkami są dwie XVIII-wieczne rzeźby:

Najświętszej Maryi
Panny i św. Jana

Nepomucena, pochodzące z tolkmickiego warsztatu Krzysztofa Perwanger, burmistrza, rzeźbiarza i piwowara. Na tolkmickim rynku kościół sąsiaduje z budynkiem **ratusza**. Historyczna siedziba rajców miejskich nie dotrwała do naszych czasów. W 2014 r. zakończyła się budowa nowego ratusza, co było najbardziej spektakularną inwestycją w powojennej historii miasta. Poza siedzibą władz miejskich budowla mieści w swoim wnętrzu również **Muzeum Regionalne**.

Plaża Fregata w Tolkmicku, fot. arch. UMWWMM

Na ratuszowej wieży działa punkt widokowy, z którego rozciąga się widok na tolkmicki port i Zalew Wiślanym oraz na Wysoczyznę Elbląską. Port obsługuje połączenia pasażerskie do Krynicy Morskiej. Spacerując po Tolkmicku, koniecznie trzeba obejrzeć, stojący nieopodal portu, liczący 150 lat ceglano-szachulcowy budynek **dworca kolejowego**.

Ratusz Miejski w Tolkmicku, fot. arch. UMWWMM

Tolkmicko

TOLKMICKO – ELBLĄG

25,4 km

Na tym odcinku szlaki pieszy i drogowy pokrywają się pomiędzy Kadydami a Suchaczem. Szlak drogowy poprowadzony jest DW503.

Szlak pieszy wije się po Wysoczyźnie

Elbąskiej, schodząc z jej stoków w stronę Zalewu Wiślanego.

Szlak drogowy dociera do **Kadyn**, wsi wpisanej w całości do rejestru zabytków z uwagi na zachowany układ ruralistyczny. W 1431 r. właścicielem Kadyn został Jan Bażyński, późniejszy przywódca Związku Pruskiego i gubernator Prus Królewskich. Majątkiem tym wielki mistrz zakonu krzyżackiego spłacił długi. W XVI w.

dobra kadyńskie przeszły w ręce miasta Elbląga, później zarządzały nimi różne rody Schliebenów i Schwerinów, a w latach 1817-1898 – kupiecka rodzina Birknerów. Eduard Birkner zapisem testamentowym obdarował Kadydami cesarza Wilhelma II. Ten przybył nad Zalew Wiślany i szczerze zakochał się w Kadynach. Do końca swego panowania letnie wakacje spędzał w Kadynach, wywierając decydujący wpływ na wygląd wsi. Kadynty stały się oficjalną **rezydencją cesarską**. Zabudowa wsi została zaplanowana w Berlinie, na stołach kreślarskich cesarskich architektów.

W pierwszych latach XX w. Kadynty zabudowano ceglаныmi domami z czerwonymi dachami w stylu zakonnym zwanym Ordensstil. Stary XVII-wieczny dwór został w niewielkim stopniu przekształcony, stając się **letnim pałacem cesarskim**. W jego otoczeniu pojawiły się zupełnie nowe budynki folwarczne. W 1903 r. na zachodnim skraju wsi powstał fabryka Koenigliche Majolika Werkstaetten (**Królewska Majolika** i pracownia terakotowa). Wykorzystując obfite pokłady gliny na stokach Wysoczyny Elbąskiej, Królewska Majolika produkowała ozdobną ceramikę w kolorze ciemnoczerwonym, dekorowaną motywami utrzymanymi w kolorystyce ciepłego brązu, błękitu kobaltowego oraz złoceniami. Ważnym źródłem dochodów fabryki był wypał cegieł, do dziś w wielu miejscowościach można odnaleźć w ścianach domów charakterystyczne punce z napisem Cadinen i koroną cesarską. Królewska Majolika przestała działać w 1945 r. Dziś jej wyroby należą do najbardziej poszukiwanych przez koneserów.

Będąc w Kadynach, koniecznie trzeba obejrzeć najgrubszy dąb pomnikowy w Polsce. **Dąb Bażyńskiego** liczy sobie ponad 700 lat, ma 25 m wysokości, a w obwodzie – aż 10,15 m. Warto podkreślić, że pomnikowy dąb rośnie bez wspomaganie przez sztuczne

Pałac cesarski w Kadynach, fot. arch. UMNWMM

Elbląg

Tolkmicko

44 km

Elbląg

Pomnik przyrody Dąb Bażyńskiego w Kadynach, fot. arch. UMNWMM

podpory czy odciaży. Droga do dębu od strony fabryki majoliki obsadzona jest sześcioma potężnymi 400-letnimi dębami szypułkowymi, wedle legendy symbolizującymi sześciu synów mitycznej Kadyny. Przy Dębie Bażyńskiego rozpoczyna się ścieżka przyrodniczo-historyczna, wspinająca się pod górę do rezerwatu **Kadyński Las**, chroniącego wspaniałe drzewostan bukowy.

Drewniane schody prowadzą wprost do **kościółka i klasztoru franciszkanów**. Zakonników do Kadyn sprowadził Jan Teodor Schlieben w 1682 r. Zespół klasztorny powstawał przez następne kilkadziesiąt lat. Po kasacji zakonu, która w Kadynach weszła w życie w 1826 r., zabudowania stopniowo niszczały i częściowo zostały rozebrane. Ruiny klasztoru

ponownie zagospodarowano dopiero w latach 90. XX w., kiedy franciszkanie powrócili nad Zalew Wiślany do Kadyn. We wnętrzu odbudowanego kościoła warto zajrzeć pod przęsło chórowe, gdzie można obejrzeć wystawę zdjęć, ukazujących etapy rekonstrukcji obiektu. Kilkaset metrów za klasztorem znajduje się punkt widokowy nad doliną Olszanki, skąd rozpościera się znakomity widok na rozległe wąwozy Wysoczyzny Elbląskiej oraz tafle Zalewu Wiślanego. W pobliżu plaży **Srebrna Riwiera** w Kadynach funkcjonuje przystań Pętli Żuławskiej. We wsi jest też Miejsce Obsługi Rowerzystów szlaku Green Velo.

Droga za Kadydami wznosi się serpentyną przez wzniesienia pokryte bukowym lasem, a następnie stopniowo opada do wsi **Suchacz**. Opodal tej wsi polska flota morska odniosła swoje największe zwycięstwo w historii. Podczas wojny trzynastoletniej, 15 września 1463 r., doszło do **bitwy na Zalewie Wiślanym**. Polska flota, złożona z 25 okrętów wystawionych przez Elbląg i Gdańsk, dowodzona przez Jakuba Vochsa i Wincentego Stoellego, rozgromiła flotę krzyżacką. Z 44 statków zakonnych uciec udało się tylko jednemu z nich, uwożącemu na pokładzie wielkiego mistrza Ludwiga von Erlichshausena. Porażka Krzyżaków na wodach Zalewu Wiślanego, a następnie kapitulacja zamku w Gniewie – ostatniego, który pozostawał w rękach zakonnych – doprowadziły do poddania się Zakonu i zakończenia wojny. W centrum wsi, przy rondzie, można

zobaczyć pomnik poświęcony bitwie, ustawiony w 1961 r. W Suchaczu, podobnie jak w Kadynach, znajdziemy Miejsce Obsługi Rowerzystów szlaku Green Velo. Przejeżdżając przez Nadbrzeże, warto zatrzymać się na chwilę przy symbolicznym pomniku, znajdującym się po prawej stronie szosy. W latach 1942-1945 w zabudowaniach miejscowej cegielni funkcjonował podobóz KL Stutthof o nazwie Hopehill-Reimannsfelde. Fakt ten upamiętniono w 1971 r. Dalej szlak biegnie skrajem **rezerwatu przyrody Zatoka Elbląska**.

Zatoka o powierzchni 8 km² jest najbardziej na południe wysuniętą częścią Zalewu Wiślanego. Na terenie rezerwatu zaobserwowano już ponad 200 gatunków ptaków, z czego kilkadziesiąt tutaj gniazduje. W 2015 r. otwarto **ścieżkę edukacyjną Ptasi Raj**, na której usytuowano pomost widokowy do obserwacji wód Zatoki Elbląskiej. Dojeżdżając do miejscowości **Rangóry**, po prawej stronie drogi znajdziemy wejście na drewniany pomost, prowadzący do tarasu obserwacyjnego. Trzymając się dalej DW503, dojeżdżamy do samego centrum Elbląga.

Ścieżka edukacyjna Ptasi Raj w rezerwacie przyrody Zatoka Elbląska, fot. arch. UMWMM

Szlak pieszy z Tolkmicka wspina się pod górę na Wysoczyznę Elbląską. Po 2 km marszu docieramy do **grodziska Wały Tolkmitta**. Związana jest z nim legenda o Tolku i Micie, założycielach położonego u jego stóp miasteczka. Zachowane fragmenty wałów pozwalają na ocenienie wymiarów grodziska na 150 m na 350 m, co sytuuje je wśród znaczących pozostałości obronnych na tym terenie. Wspinając się jeszcze wyżej, docieramy do **leśniczówki Biała**, wzniesionej w 1900 r. Z jej gościnności korzystał Wilhelm II, udając się na polowania na Wysoczyźnie Elbląskiej. Leśniczówka wystąpiła także w filmie „Układ zamknięty” w reżyserii Ryszarda Bugajskiego. Za Suchaczem szlak ponownie wspina się na Wysoczyznę Elbląską.

W **Łęczu** na trasie natykamy się na wczesnośredniowieczne grodzisko, użytkowane przez Prusów do XIII w. Na jego szczycie znajduje się kamień pamiątkowy poświęcony Robertowi Dorrowi, badaczowi osadnictwa pruskiego na Wysoczyźnie Elbląskiej. W zabudowie wsi wyróżniają się **domy podcieniowe**, charakterystyczne dla terenu Żuław i Wysoczyzny. Odwiedzając miejscowy barokowy kościół Najświętszego Serca Jezusowego, warto zwrócić uwagę na zamontowaną na ścianie wieży tablicę poświęconą żołnierzom niemieckim, zastrzelonym w trakcie II wojny światowej w Łęczu. Dwujęzyczną tablicę zamontowano w 1999 r.

Przez Próchnik, Jagodnik i Dąbrowę, będące już w granicach administracyjnych Elbląga, wchodzimy do parku leśnego **Bażantarnia**.

Liczący 369 ha kompleks pełni obecnie funkcje rekreacyjne. Zagospodarowany od 1810 r., w granice miasta został włączony w 1913 r. Najstarszym obiektem na jego terenie jest dwustuletnia karczma – Restauracja Myśliwska, wybudowana przez elbląskiego przedsiębiorcę Augusta Abegga. Pokonując przewyższenia terenu, szlak biegnie wśród lasów. Wiodąc przez niekiedy strome zbocza, dociera do Srebrnego Potoku, wzdłuż którego wije się aż do wyjścia z Bażantarni. W korycie potoku leżą liczne głazy narzutowe, z największym z nich **Diabelskim Kamieniem**, uznanym za pomnik przyrody.

Park leśny Bażantarnia w Elblągu, fot. arch. UMWMM

ELBLĄG

Panorama Elbląga, fot. arch. UMWWNM

Elbląg (124 tys.), który leży na pograniczu Wysoczyzny Elbląskiej i Żuław Wiślanych, jest najstarszym miastem województwa warmińsko-mazurskiego. Zostało ono założone przez zakon krzyżacki i do czasu budowy Malborka było najważniejszym miastem państwa zakonnego. W Elblągu znajdują się port morski i port Pętli Żuławskiej. Miasto stanowi punkt początkowy szlaku Green Velo. Ze stacji kolejowej pociągi odjeżdżają w kierunku Olsztyna i Malborka. Szlak drogowy wkracza do Elbląga ulicami: Mazurską, Browarną, Robotniczą i Rycerską. Szlak pieszy, schodząc z Bażantarni, biegnie ulicami: Bolesława Chrobrego, Kościuszki, następnie wzdłuż Kumieli przez park Dolinka i park Traugutta do parku Planty. Oba szlaki spotykają się na placu Słowiańskim.

Elbląg został założony przez Krzyżaków w 1237 r., a prawa miejskie uzyskał w 1246 r. W strukturze państwa zakonnego miasto pełniło ważną rolę – było siedzibą wielkiego szpitalnika, jednego z najważniejszych urzędników krzyżackich. Do 1309 r. pełniło też funkcję siedziby pruskiego mistrza krajowego. W latach 1466-1772 Elbląg należał do Polski, będąc jednym z największych miast królestwa. W lutym 1945 r. został poważnie zniszczony przez czerwonarmistów.

Mikołaj Kopernik wielokrotnie gościł w Elblągu i przejeżdżał przez to miasto. Fakt jego pobytu został upamiętniony w jednym z budynków Muzeum Archeologiczno-Historycznego, zajmującego tereny zamkowe. Tablica znajduje się na parterze dawnego gimnazjum.

Elbląski zamek krzyżacki został zburzony przez mieszczan podczas powstania wywołanego przez Związek Pruski w lutym 1454 r. W ocalałych budynkach przedzamcza znalazło swoje miejsce muzeum, otwarte w 1954 r. Pierwotną siedzibą muzeum były ocalałe kamienice przy ulicy Wigilijnej, na tereny zamkowe placówka przeniosła się w 1973 r. Dziś wystawy zorganizowane są w budynku Gimnazjum Elbląskiego, otwartego w 1535 r., oraz w budynku Podzamcza. Przez wiele lat tereny zburzonego w 1945 r. Starego Miasta porastała trawa, odbudowę historycznego centrum podjęto dopiero w latach 80. XX w. Dzięki temu Elbląg jest najlepiej przebadanym

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, fot. arch. UMWWNM

archeologicznie miastem w Polsce. Wykopiska prowadzone na Starym Mieście przyniosły wielką obfitość zabytków archeologicznych, eksponowanych obecnie w muzeum. Na wystawach stałych prezentowane są pradzieje okolic Elbląga, w oparciu o zabytki archeologiczne zorganizowano wystawy: „Goci. Znad Bałtyku do Rzymu” oraz „Truso – legenda Bałtyku”. Najciekawszą wystawą dotyczącą dziejów miasta jest „Elbląg Reconditus”. Zwiedzający, wchodząc na tę wystawę, brną przez ruiny zburzonego w 1945 r. miasta. Historia Elbląga opowiadana jest im tutaj poprzez zabytki odnalezione na rumowisku. Otaczają ich także płynące z głośników, niekiedy upiorne, odgłosy opuszczonego i zrujnowanego miasta.

W Muzeum Archeologiczno-Historycznym poczesne miejsce zajmuje również historia Żuław, specyficznej krainy wydartej morzu dzięki pracy niderlandzkich osadników ze wspólnoty religijnej menonitów. Po zwiedzeniu muzeum udajemy się na Stare Miasto.

Szczęśliwie zachował się XIII-wieczny budynek centralnego szpitala krzyżackiego. W jego wnętrzach mieści się obecnie biblioteka miejska. Nieopodal znajduje się wejście na **Ścieżkę Kościelną**, łączącą niegdyś kościół i szpital Świętego Ducha z kościołem św. Mikołaja i dalej z kościołem Najświętszej Maryi Panny. Początkowy odcinek ścieżki zachował się i nadal można wędrować wąskim przejściem pomiędzy kamienicami.

Katedra św. Mikołaja jest najważniejszą świątynią miasta. Potężna gotycka budowla została zwieńczona wieżą sięgającą

niemal 100 m wysokości, najwyższą w województwie warmińsko-mazurskim. Historia nie oszczędzała katedry. Wielki pożar miasta w 1777 r. zaczął się od uderzenia pioruna w jej dach i zapalenia się wieżby dachowej. Z trudem odbudowany kościół po raz kolejny mocno ucierpiał w 1945 r. Obecne wyposażenie katedry jest dość skromne. W prezbiterium znajdują się jedynie: mały ołtarz posoborowy, obraz Matki Boskiej Częstochowskiej oraz tron biskupów elbląskich. Na zakończeniu nawy południowej stoi ponadnaturalnej wielkości zabytkowa figura patrona świątyni. Obok niej, w podświetlanej niszy,

Katedra św. Mikołaja w Elblągu, fot. arch. UMWWM

Ścieżka Kościelna w Elblągu, fot. arch. UMWWM

Ekspozycja w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu, fot. arch. UMWWM

Brama Targowa w Elblągu, fot. arch. UMWWMM

przechowywane są relikwie Krzyża Świętego. W tej części kościoła na jednej ze ścian wisi portret Mikołaja Kopernika, jego podobizna ozdabia także jeden z nowych witraży. Pod obrazem znajduje się wejście do krypty biskupów elbląskich.

Dużą wartość historyczną mają boczne ołtarze, w większości uratowane z innych kościołów elbląskich. Najciekawsze zabytki znajdują się w nawie północnej. W kaplicy umieszczonej najbliżej prezbiterium przechowywana jest najstarsza płyta nagrobna, upamiętniająca Johanna Grollego, zmarłego w 1335 r. Na niej ustawiono wspaniale zdobioną chrzcielnicę z brązu, datowaną na 1387 r., dzieło mistrza Bernhausera. Ołtarz Pokłonu Trzech

Króli, wyrzeźbiony prawdopodobnie w 1494 r., był ołtarzem głównym nieistniejącego dziś elbląskiego kościoła pod tym

właśnie wezwaniem. Twórca tego ołtarza Schofstain wyrzył swoje imię na wyłogu płaszcza jednego z królów. W ostatniej kaplicy stoi niepozorny neogotycki ołtarz, będący darem cesarza Wilhelma II dla kościoła w Kadynach, który również nie przetrwał zawieruchy dziejowej. Kościół św. Mikołaja został podniesiony do rangi katedry w 1992 r., kiedy na mocy bulli „Totus Tuus Poloniae Populus” po raz pierwszy w historii została ustanowiona diecezja elbląska. W sezonie turystycznym zwiedzającym udostępniany jest taras widokowy na wieży, zlokalizowany na wysokości 68 m.

Po drugiej stronie ulicy Stary Rynek wybudowano w 2011 r. kompleks nowego Ratusza Staromiejskiego. W holu na parterze, obok punktu informacji turystycznej, można obejrzeć trzy makiety. Największą i najciekawszą jest makieta Elbląga w XVII w., na której wyraźnie zaznaczone są Stare Miasto Elbląg i Nowe Miasto Elbląg oraz nowożytnie umocnienia bastionowe, powstałe w czasie szwedzkiej okupacji miasta. Pozostałe makiety przedstawiają domniemany wygląd zamku krzyżackiego oraz jedną z pochylni Kanału Elbląskiego.

Ulicę Stary Rynek zamyka **Brama Targowa** z 1319 r. –

jedyny zachowany element średniowiecznych fortyfikacji miasta. W historii Elbląga brama odegrała kluczową rolę w 1521 r. Podczas wojny pruskiej krzyżacki oddział przypuścił niespodziewany szturm na otwartą bramę. Wskutek splątania się lin nie można było opuścić kraty w przejeździe bramnym. Elbląg został uratowany przez młodego piekarczyka, który – przechodząc obok bramy – przeciął węzeł łopatą piekarską. Opadająca z hukiem brama przygniotła krzyżackiego dowódcę. Nieprzyjacielem został odparci, a dzień 8 marca stał się odtąd miejskim świętem. Piekarczyk został wynagrodzony przez

Figura młodego piekarczyka w Elblągu, fot. arch. UMWWMM

króla Zygmunta Starego, a jego łopata przez długie lata była zawieszona na bramie. W 2006 r. przy bramie stała figura bohaterskiego piekarzyka, którego imienia historia niestety nie przechowała. W zlokalizowanym obok Bramy Targowej dawnym kościele Najświętszej Maryi Panny w 1961 r. otwarto Galerię EL, organizującą wystawy sztuki nowoczesnej.

Dawne życie portowe miasta koncentrowało się wokół rzeki Elbląg. Dziś jej nadbrzeżem ciągnie się Bulwar Zygmunta Augusta, spacerowe serce Elbląga. Na Wyspę Spichrzów, położoną po drugiej stronie rzeki, prowadzą dwa zwodzone mosty, noszące miano **Wysokiego i Niskiego**. Spacerując po elbląskim Starym Mieście, warto

zglębnić ideę retrowersji, według której odbudowano kompletne pierzeje poszczególnych ulic. Opiera się ona na czterech zasadach. Odbudowa zniszczonych kamienic prowadzona jest w oparciu o maksymalne wykorzystanie ocalałej substancji zabytkowej. Nowe kamienice wzniesiono dokładnie na tych samych parcelach co poprzedniczki, z zachowaniem ich oryginalnej wysokości. Kamienice otrzymały całkowicie nowy wygląd, bez stylizowania ich na dawne budynki, mimo zachowanej dokumentacji fotograficznej. Ostatnia zasada jest raczej wypadkową retrowersji – jest nią przywrócenie Staremu Miastu centralnej pozycji w mieście. W obrębie starówki Elbląg wciąż się zmienia, ponieważ odbudowa kamienic jeszcze nie została zakończona.

W mieście bierze swój początek Kanał Elbląski, najdłuższy (ponad 80 km) kanał żeglowny w Polsce, który sięga do Ostródy, a jego odgałęzienia do Iławy i Zalewa oraz do Starych Jabłonek. Warto wybrać się na rejs statkiem wycieczkowym z Elbląga do Buczyńca. Jego trasa wiedzie m.in. przez jezioro Druzno, stanowiące rezerwat ornitologiczny, oraz przez pięć unikalnych pochylni, które umożliwiają jednostkom pływającym pokonywanie różnicy poziomów wynoszącej ok. 100 m, co odpowiada wysokości wieży elbląskiej katedry.

Centrum Sztuki Galeria EL w Elblągu, fot. arch. UMWWMM

Mosty na rzece Elbląg w Elblągu, fot. arch. UMWWMM

Kanał Elbląski, fot. arch. UMWWMM

ELBLĄG – GRANICA WOJEWÓDZTWA

Elbląg

Opuszczając Stare Miasto w Elblągu, szlak drogowy prowadzi ulicami: Rycerską, al. Wyszyńskiego i Warszawską. Z tej ostatniej wiesz na drogę S7 i dalej – przez Władysławowo, Kazimierzewo i Adamowo – dociera do mostu na rzece Nogat, na którym przebiega granica z województwem pomorskim.

9,8 km

Przemierzając płaski krajobraz Żuław, przejeżdżamy przez Ellerwald. Tu na dawnych terenach rolniczych Elbląga odwzorowano układ ulic Starego Miasta Elbląga (Trifty). W XVI w. działki rolne przy Triftach przydzielono właścicielom zgodnie z konfiguracją sąsiedztwa w mieście. Szlak pieszy z placu Słowiańskiego przebiega przez Stare Miasto ulicami Garbary i Studzienną prosto do Mostu Niskiego na rzece Elbląg. Następnie ulicami Warszawską i Radomską dociera do **portu jachtowego** Jachtklubu Elbląg. Tutaj startuje **Wschodni Szlak Rowerowy Green Velo**, który liczy sobie ponad 2000 km. Następnie, podążając przez Bielnik Pierwszy, Szlak Kopernikowski wiesz wzdłuż **Kanału Jagiellońskiego**. Liczący 5,7 km kanał przepokano i przystosowano do żeglugi już w 1495 r. Inwestycja została połączona z wykonanym 12 lat wcześniej przekopem bezpośredniego ujścia Nogatu do Zalewu Wiślanego. We wsi Bielnik Drugi Kanał Jagielloński łączy się z Nogatem. Z wybudowanej w latach 1897-1898 małej śluzy na zakończeniu kanału pozostały jedynie otwarte wrota przeciwpowodziowe. Kilkaset metrów dalej mostem na Nogacie Szlak Kopernikowski pieszy wkracza na teren województwa pomorskiego.

**Granica
województwa**

Elbląg

11 km

Kępk

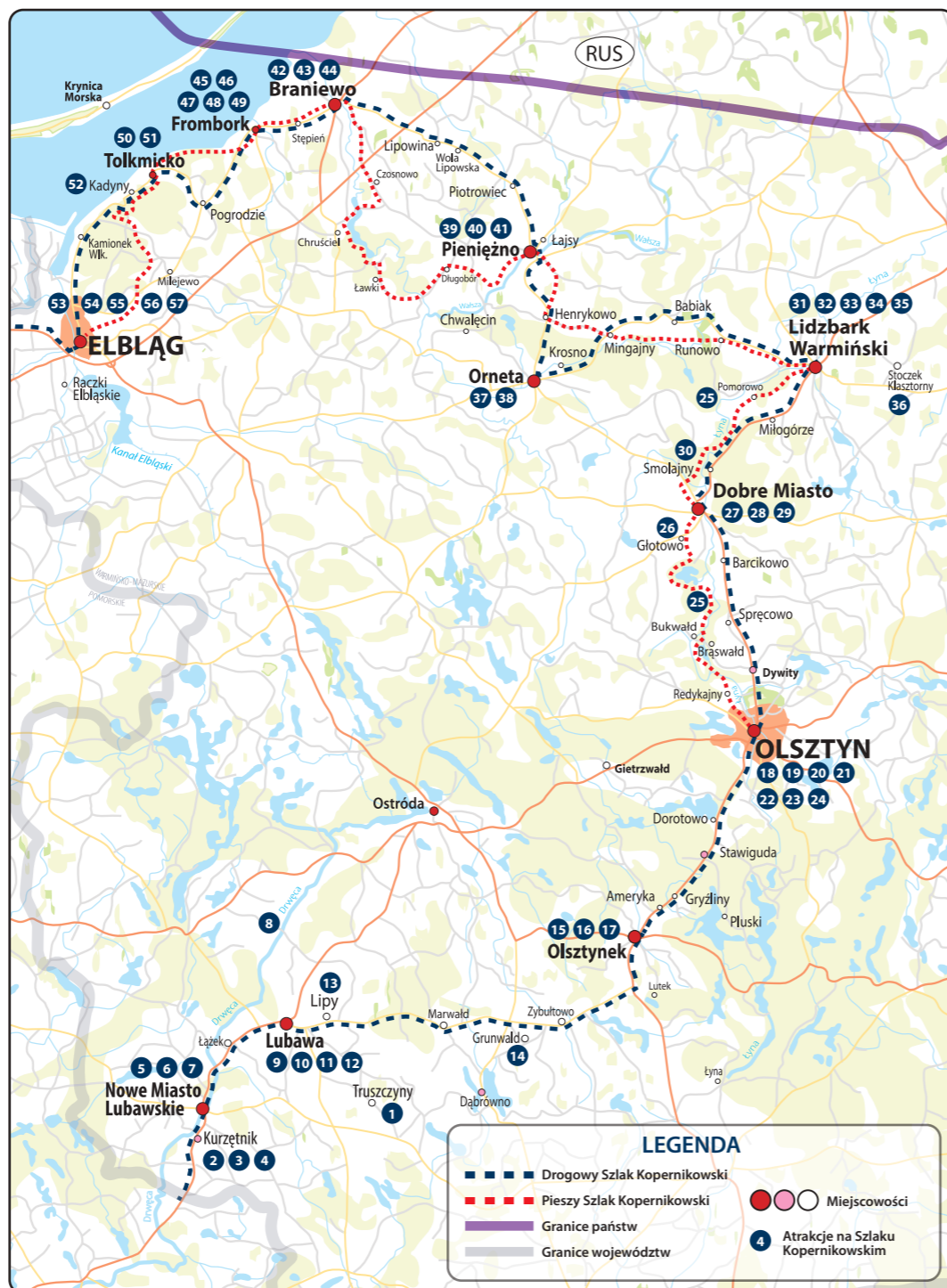

Słynny obraz Jana Matejki „Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem”, fot. arch. UMWWM

Atrakcje na Szlaku Kopernikowskim

1. Obserwatorium astronomiczne w Truszczynach
2. Obserwatorium astronomiczne w Kurzętniku
3. Ruiny zamku kapituły chełmińskiej w Kurzętniku
4. Ośrodek narciarski Kurza Góra w Kurzętniku
5. Brama Brodnicka w Nowym Mieście Lubawskim
6. Dawny kościół ewangelicki w Nowym Mieście Lubawskim
7. Kościół św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim
8. Szlak kajakowy rzeki Drwęcy
9. Mury obronne i zrekonstruowane skrzydła zamku biskupów chełmińskich w Lubawie
10. Kościół św. Anny w Lubawie
11. Kościół św. Jana Chrzciciela w Lubawie
12. Park Miejski Łazienki Lubawskie w Lubawie
13. Kościół Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Lipach
14. Pola Grunwaldu z Muzeum Bitwy pod Grunwaldem
15. Park Etnograficzny Muzeum Budownictwa Ludowego w Olsztynie
16. Zamek krzyżacki w Olsztynie (przebudowany)
17. Multimedialne Muzeum Stalagu IB Hohenstein i Historii Olsztyńska w Olsztynie
18. Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie – Muzeum Warmii i Mazur
19. Wysoka Brama w Olsztynie
20. Stary Ratusz w Olsztynie
21. Konkatedra św. Jakuba w Olsztynie
22. Planetarium w Olsztynie
23. Obserwatorium astronomiczne w Olsztynie
24. Centrum Rekreacyjno-Sportowe Ukiel w Olsztynie
25. Szlak kajakowy rzeki Łyny
26. Kalwaria Warmińska w Głotowie
27. Kolegiata Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych w Dobrym Mieście
28. Baszta Bociania w Dobrym Mieście
29. Skansen Miejski w Dobrym Mieście
30. Pałac biskupów warmińskich w Smolajnach
31. Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – Muzeum Warmińskie
32. Kościół św. Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim
33. Wysoka Brama w Lidzbarku Warmińskim
34. Cerkiew prawosławna św. Apostołów Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim
35. Termy Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim
36. Sanktuarium Matki Boskiej Królowej Pokoju w Stoczku Klasztornym
37. Kościół św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Ornecie
38. Ratusz w Ornecie
39. Muzeum Misyjno-Etnograficzne w Pieniężnie
40. Kościół św. Piotra i Pawła w Pieniężnie
41. Rezerwat przyrody Dolina Rzeki Wąlszy
42. Wieża bramna zamku biskupów warmińskich w Braniewie
43. Kościół św. Katarzyny w Braniewie
44. Kościół Świętego Krzyża w Braniewie
45. Archikatedra Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Andrzeja Apostoła we Fromborku
46. Pałac biskupi we Fromborku – Muzeum Mikołaja Kopernika
47. Wieża Radziejowskiego z planetarium we Fromborku
48. Szpital Świętego Ducha we Fromborku – dział historii medycyny Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku
49. Park Astronomiczny koło Fromborka
50. Kościół św. Jakuba Apostoła w Tolkmicku
51. Muzeum Regionalne w nowym ratuszu w Tolkmicku
52. Pałac cesarski w Kadynach
53. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu
54. Katedra św. Mikołaja w Elblągu
55. Brama Targowa w Elblągu
56. Kanał Elbląski – przystań w Elblągu
57. Ścieżka Kościelna w Elblągu

Mapa przebiegu Szlaku Kopernikowskiego w województwie warmińsko-mazurskim

SZLAK KOPERNIKOWSKI

gwiazdozbiór miejsc

SZLAK KOPERNIKOWSKI

Urząd Marszałkowski
Województwa Warmińsko-Mazurskiego
Departament Turystyki i Sportu
10-052 Olsztyn, ul. Mariańska 3

- +48 89 521 69 00
- dt@warmia.mazury.pl
- szlakkopernikowski.pl
- facebook.com/szlak.kopernikowski

PROGRAM LOJALNOŚCIOWY COPERNICOIN

- kontakt@copernico.in.pl
- copernico.in.pl
- twitter.com/CoinCoperni

WIĘCEJ INFORMACJI O REGIONIE

Wojewódzkie Centrum
Informacji Turystycznej
ul. Staromiejska 1, 10-017 Olsztyn

- +48 89 535 35 65
- info@mazury.travel
- mazury.travel
- facebook.com/mazury.travel

Wydawca:

Urząd Marszałkowski
Województwa Warmińsko-Mazurskiego
Departament Turystyki i Sportu
10-052 Olsztyn, ul. Mariańska 3
tel. +48 89 521 69 00
e-mail: dt@warmia.mazury.pl
www.warmia.mazury.pl

Opracowanie:

R2 Print, Płock

Autor:

Andrzej Bobrowicz na podstawie
opracowania dr. Jerzego Sikorskiego

Projekt, skład, mapa:

R2 Print, Płock

Wydanie:

II, 2025 r.

ISBN: 978-83-65670-15-1